

BAROKINĖS LIETUVOS ISTORIJS PATAISOS

Iš „tuščios šlovės“ į „šventą paklusnumą“

*Seniai gyventa tu, kuriuos šauni dorybė
Dangun ryžtingai kėlė,
Nūdien visam mūsų amžiuj
Nerasi šitokio žmogaus.
Mes visi, absoliučiai visi,
Kuriuos žemėje permaininga šviesa
Apšviečia Hekatė, esame neteisūs.
Nė vieno nėra tobulo.
Visi klaidžiojame ir, metams slenkant,
Vis bėgame gilyn klaidžion pasaulio girion.*

Zbignievas Morštynas (Zbigniew Morsztyn, apie 1628–apie 1689)

XVII šimtmetyje Lietuvos istorija įgyja esmiškai naują kultūrinį kontekstą. Ji nūnai perskaitoma nauju – nesuderinamus būties prieštaravimus reginčiu žvilgsniu, suvokiama nauju – laisvės išvargintu ir autoriteto besiilginčiu protu, perrašoma nauja – dramatiškus pasaulio disonansus atveriančia, žmogaus sielos slepiniuosna prasmelkiančia kalba. Tautos praeitis paverčiama sudėtine baroko kultūros dalimi.

Renesansinis humanizmas suvokė asmenybę kaip „absoliučiai vieningą ir tikslingą“ būtybę – panašią „į geometrinį tašką, į tvarų senos Demokrito fizikos atomą“¹. Renesanso epochos „klasikinis žmogus“ juto amžinybės dvelksmą istorijos tėkmėje, „gyvenimo sraute“: „laikas ir amžinybė jam nebuvo priešybė, tai, kas amžina, jau buvo laike“². To laikotarpio asmuo, suprasdamas laisvę kaip išorinę nepriklausomybę, stengėsi įsišaknyti socialinėje sąrangoje – kaip vienintelėje ir baigtinėje erdvėje.

Jau antrojoje XVI a. pusėje šis, pasak rusų literatūrologo A. Smirnov, „idiliškasis“ humanizmas Lietuvoje, kaip ir tuometinėje Vakarų Europoje, patiria pirmuosius krizės požymius. Individualistinis žmogaus maištas, dar neseniai atrodęs pats savaime vertingas, nūnai atveda sielvartingon netikrumo, abejonės, nežinios būsenon. Minties laisvė liaujasi buvusi savarankia gėrybe. 1568 m. Žemaičių seniūnas Jonas Katkevičius, tebepriklausydamas Kalvino bažnyčiai, laiške A. Rotundui su skausmu išpažįsta: „Visa, kas šventa, yra suniekinta ir atiduota spręsti tamsios liaudies užgaidoms ir valiai, kad visiems būtų leista visa. Nebekenčiu tad daugiau kalvinu vadinamas. Nors ir anksčiau nebuvau visiškai tai sektai atsidavęs, bet vis dėlto buvau kiek geresnės apie ją nuomonės, negu dabar, matydamas, kaip visa, kas žmogiška ir šventa, yra sujaukta ir sugriauta“³. Po kanclerio M. Radvilos Juodojo mirties radikaliausią „ereziją“ – arjonizmą, neigusį Šv. Trejybės dogmą ir Kristaus dieviškumą, smerkia A. Volanas. Norėdamas perspėti vilniečius dėl S. Budno ir kitų arjonų mokslo pragaištingumo, jis sukuria 1579 m. miesto kalvoje palaidotam „eretikui“ Kasparui Bekešui antkapinį įrašą – parodijinį renesansinio antropocentrizmo manifestą: „Viską turiu pats. Dievu nesirūpinu, nenoriu jo dangaus, nebijau jo pragaro. Neprašau malonės, niekinu jo teismą. Nuodėmės nepripažįstu ir nepažįstu žmogaus, kuriam būčiau kuo nors kaltas. Gyvenau tik sau ir tesidomėjau tik savimi. Nesirūpinu kūnu ir – visiškai siela. (...)“⁴.

¹ A. Смирнов, Из истории западноевропейской литературы, М.-Л., 1965, p. 190.

² F. Strich, *Deutsche Klassik und Romantik. Oder Vollendung und Unendlichkeit*, München, 1924, p. 7.

³ S. Yla, *Šiluva žemaičių istorijoje. Reformacija ir restauracija*, Boston, 1970, d. 1, p. 96.

⁴ *Ibid.*, p. 103–104.

Žemiškoji būtis, kurios džiugia absoliutaus pažinimo iliuzija gyventa renesanso laikais, išsprūsta iš žmogaus valios įtakos, atsiveria šiapusėje erdvėje nesuderinamomis antinomijomis. „Vienintelį, geometrinį regėjimo tašką“ pakeičia „daugeriopas stereometrinis žvilgsnis į pasaulį“⁵. Vien žemiškų aistrų valdoma žemės tikrovė asmenybei tampa per sunki, išorėn besiskleidžianti asmeninė laisvė išstumia žmogų protu neaprepiamam gyvenimo įvairovėn, šiurpion pasaulio begalybėn ir užgriūva neištveriamu sopuliu. „Suyra išdidusis antropocentrinis pasaulėvaizdis. Visata ima rodytis baisi, neįveikiama ir grėsminga. (...) kosminių visatos galių akivaizdoje atsiskleidžia nuoga ir virpanti žmogaus esmė“⁶. Asmuo dabar verčiamas apsispręsti nebe visuomeninės istorijos, bet dieviškosios transcendencijos atžvilgiu. Ir šio lemtingo asmeninio apsisprendimo metu nebegalima pasikliauti jokiais socialinėmis struktūromis: nei šeima, nei tauta, nei valstybė, nei Bažnyčia. Žmogus lieka vienas su savo sąžine, visiškai vienas kelyje į išganančią tiesą. M. Radvila Juodasis, puikuodamasis asmenine nepriklausomybe ir atsižvelgdamas į Lietuvos politinius interesus, nerūpestingai keitė naująsias krikščioniškas tikybas tarsi išaugtus drabužius, jo vyriausiajam sūnui Mikalojui Kristupui Našlaitėliui „tikrosios religijos“ pasirinkimas jau tampa ir egzistenciniu, ir ontologiniu rūpesčiu, nebūties ar amžinojo gyvenimo klausimu. 1567 m., paniekinęs tėvo išpažintą „klaidatikystę“, jis atsiverčia katalikybėn. 1573 m. Katalikų Bažnyčios globon pereina ir būsimasis Vilniaus vyskupas, Našlaitėlio brolis Jurgis Radvila. 1571 m. katalikų kunigu tampa protestantiškuose universitetuose išsimokslinęs kunigaikštis, būsimasis Žemaičių vyskupas Merkelis Giedraitis, 1570 m. kalvinizmo galutinai atsisako J. Katkevičius. 1586 m. katalikybėn atsiverčia M. Radvilos Juodojo globotinis ir jo sūnų bendramokslis, būsimasis Lietuvos kancleris Leonas Sapiega (1557–1633). Tais metais, jėzuitų istoriko S. Rostovskio liudijimu, Romos Bažnyčion sugrįžta apie 300 iškilesnių krašto ponų⁷. Ši konversijos banga buvo nulemta ne tiek socialinių, politinių paskatų, kaip anksčiau per Lietuvą persiritusi reformacija, kiek psichologinių priežasčių – egzistencinio asmenybės nerimo, laisvės teikiamos atsakomybės už savo būtį suvokimo. XVI a. pabaigoje Kunigaikštystės kultūrą apima kupina vidinės įtampos nonkonformizmo dvasia. Dar neseniai savo žemiška didybe vaikiškai besigėrėjusi asmenybė nūnai pajunta viešos išpažinties ir atgailos poreikį, Lietuvos kultūros rašte pasirodo „vidinė asmens biografija“, vaizduojanti parpuolusio žmogaus kelią iš kančios, abejonės ir nerimo į pilnutinį dvasinį išsivadavimą, į „sielos ramybę“. 1583 m. Vilniuje iš spaudos išeina Radvilų dvariškio, konvertito Kasparo Vilkauskio (Wilkowski) knyga *Priežastys sugrįžimo visuotinėn tikybon iš atskalūniškų naujakrikštų sektų (Przyczyny nawrócenia do wiary powszechniej od nowokrzczęńców samosateńskich)*. Buvęs arijonas išsako skaitytojui intymiausius asmeninio dvasios gyvenimo dalykus, viešai išpažįsta savas nuodėmes. Konformizmas, veidmainiškas susitaikymas su priimta visuomenės nuomone K. Vilkauskiui atrodo esąs „sunkiausia nuodėmė“. Kaip didžiausią blogybę jis prisimena Italijoje jį ištikusį dvasinį silpnumą: būdamas arijonu ir „tikėdamas, kad Naujojo Testamento auka tėra velnio per Antikristą, Romos popiežių, išrasta ir pramanyta stabmeldystė“, vadindamas stabu Viešpatį Jėzų Kristų, vis dėlto – „iš atsargumo“ – dalyvavo katalikų mišiose ir klaupėsi prieš Kristaus kūną. Siekdamas absoliučios su pasauliu ir Dievu sutaikančios tikėjimo tiesos, vaduodamasis iš „desperacijos ir baimės“, K. Vilkauskis išsižada visų giminystės ir draugystės ryšių, atsisako buvusio dvasios vadovo arijono – „pono mielojo mano tėvo“ globos, nes „dalykas lietė sielą, taigi reikėjo visa, kas kliudė, šonan atidėti“⁸.

Jau M. Strykovskio (Strijkovskio) amžininkų poetiniuose tekstuose iškyla renesanso kultūrai nebūdingas atgailaujantis žmogus. Lietuvos rašytojai imasi tapyti kintančios asmens sielos paveikslą. Veik sykiu su *Kronika* pasirodo nepažįstamo poeto Stanislovo Laurinavičiaus (*Laurentius*) elegija „Rauda nelaimingo Grigaliaus Astiko, už savo nusikaltimą kilnumo netekusio ir mirties bausme nuteisto 1580 m. birželio mėnesio 15 dieną Vilniuje“ („Lament nieszczesnego Hrehorego Ościka za

⁵ И. Чернов, *Из лекций по теоретическому литературоведению. I. Барокко. Литература. Литературоведение*. Тарту, 1976, p. 164.

⁶ V. Zaborskaitė, *Prie Lietuvos teatro ištakų*, V., 1981, p. 153.

⁷ S. Yla, *Šiluva žemaičių istorijoje...*, p. 94–98.

⁸ Cz. Hernas, *Barok*, Warszawa, 1976, p. 19–21.

jego uczynek pocziwości odsądzanego i na gardło sądzanego r. 1580 – miesiąca czerwca 15 dnia w Wilnie”). Šis plebėjiško pobūdžio kūrinys – visiškai laisvas nuo politinės propagandos, ideologinės savojo laiko įtampos. Esminis jo siekinys – meno kalba nusakyti dvasinę moraliai sugniuždyto žmogaus būklę. S. Laurinavičius dėmesį sutelkia į tėvynę išdavusio Lietuvos didiko išgyvenimus nebūties akivaizdoje – kalėjime ir egzekucijos metu Rotušės aikštėje. Nusikaltimas išstumia G. Astiką iš tėvynainių bendrijos, atriboja nuo šaunumu ir nuopelnais Lietuvai išgarsėjusios giminės – palieka vieną su veriančia sielos gėla. Elegijos herojaus kančia iš sąžinės graužaties, atgailos prieš garbingus protėvius, apmaudo dėl pražudyto gyvenimo – bausmės vietoje perauga paniškon mirties baimėn⁹. A. Rimša *Dešimtmečiame pasakojime* greta idealizuotų, panegirinių Radvilų portretų gan meniškai atskleidžia Ivano Rūsčiojo sielos dramą. Didybės sklidiną „žiaurų tironą“, po Žygimanto Augusto mirties drįsusį įsakinėti Lietuvai iš Maskvos tarsi iš paties Vilniaus, Kristupo Radvilos puolimas išbloškia iš dvasios pusiausvyros. „Vargšas“ Ivanas atsiduria tarp liepsnojančių Pavolgio kaimų, be gailės žudomų savo tautiečių. Prie jo veržiasi raudančios moterys ir vaikai, dejuojantys ir čia pat mirštantys sužeistieji – kaltina už asmenines nuodėmes, tuščią puikystę. Verkdamas, sopančia galva, apimtas gailėsčio ir „didžio siaubo“ Maskvos viešpats – „nors tironas“ – puola atgailon. Ivanas Rūstusis prisiima asmeninę kaltę dėl valstybės ir tautos kančių: Kristupą sutinka kaip velnių pasiuntinį, kaip Dievo bausmę, tekusią šaliai už valdovo piktadarybes. A. Rimšos poemoje pergalingas K. Radvilos karo žygis tarsi veidrodyje atsimuša raiškiuose kenčiančios maskvėnų liaudies ir jos viešpačio išgyvenimuose¹⁰.

1583 m. kovo mėnesį Dieveniškėse parašytas „Dešimtmetis pasakojimas“ palydimas barokiniu atodūsiu: „Vargingi yra ir laikini visi mūsų darbai!“¹¹. Lietuvos žmogus suabejoja išganančia savojo „šaunumo“ galia, „istorinio nemirtingumo“ tikrumu. M. Strykovskio liaupsę žemiškai asmenybės šlovei kaip tvariausiai gyvenimo vertybei netrunka pakeisti šlovės tuštybės išpažinimas. J. Radvano *Radviliadoje* vaiką Mikalojų Radvilą Rudąjį auklėjantis išminčius Muzėjas sušunka: „O, tuščia žmonių puikybė! o, menkos širdys! / Ar išties suprantat, koks tai beprasmis dalykas? / Niekinga žmonių šlovė – ak, gėda – tačiau šlovė – niekinga“¹². Šie J. Radvano žodžiai tampa esminiu XVII a. Lietuvos literatūros leitmotyvu. Vilniuje ir Kernavėje gyvenęs Radvilų dvaro poetas Danielius Naborovskis (1573–1640) 1607 m. paskiria K. M. Radvilos Perkūno sūnui, LDK pataurininkui Jonušui Radvilai (1579–1620) eilėraštį „Šešėlis“ („Cień“). Žmogus, poeto teigimu, esąs vien „permaisingos Fortūnos žaisliukas“: „O mes, kurie maža žemės, maža jūros turim, / Bet skrajūne mintimi dangų pasiekiam, / Deja, šešėlj ir sapną po savęs tepaliksim“¹³. Pasak D. Naborovskio, žmogus – tai laivas ant silpno ledo, jo buvimas – tik „garsas, šešėlis, dūmas, vėjas, spindėjimas, balsas, taškas“¹⁴. Visos žmogų viliojančios „apgaulingo pasaulio gudrybės“ tėra „niekingo šešėlio sapnas“, – išpažįsta Radvilų dvariškis arjonas Zbignievas Morštynas. Net šlovė, „kurią didžiai klysdami vadiname nenykstančia“, esanti „tik dūmas“, išsisklaidęs vos vėjui papūtus. Narsūs kariai ir galingi etmonai, neįveikiamos valstybės, visa, kas spindi žemiška didybe, Z. Morštyno įsitikinimu, veikia prapuola: „Todėl, pasauli, jau visiems / Žaidimams tavo pasakiau sudie, / Ir nusitvėriau gerokai geresnio / Ano gyvenimo“¹⁵.

M. Strykovskio šventai tikėta žmogaus tobulumu, jo visagalybe. „Budraus ir stipraus kario šaunumui nieko nėra sunkaus ir nepasiekiamo“, – teigė skaitytojui *Kronika*. Naivaus renesansinio optimizmo dar būta ir Vilniaus jėzuitų kolegijos atidarymo iškilmėse. 1570 m. paskelbtas atsišaukimas į šventės dalyvius kėlė nelygstamą mokslinio pažinimo vertę žmonių gyvenime: „Įgijęs mokslo visa, kas tik užtinkama dangaus, žemės ir vandens paviršiuje ir viduje, nors būtų toli ir

⁹ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjne*, Warszawa, 1969, p. 129–130.

¹⁰ J. S. Bystron, *Megalomanja narodowa*, Warszawa, 1935, p. 3, 47, 72–73.

¹¹ A. Rymcza, *Deketeros akroama, to jest dziesięcioroczne powieści wojennych spraw [...] księcia Krzysztofa Radziwiłła...*, Wilno, 1585, p. 88.

¹² J. Radvanus, *Radvilius sive de vita et rebus praeclarissime gestis immortalis memoriae Illustrissimi Principis Nicolai Radvili Georgii filli*, Vilnae, 1588, I, 304–306.

¹³ *Poeci Polscy od średniowiecza do baroku*, oprac. K. Żukowska, Warszawa, 1977, p. 348–350.

¹⁴ *Ibid.*, p. 354–355.

¹⁵ *Ibid.*, p. 568–569.

neregima, matys, tarsi tai gulėtų po jo kojomis, be jokio pavojaus suklysti, panašiai kaip Dievas, kuris negali suklysti nei būti klaidinamas; ir taip pažins kiekvieno daikto esmę, kad jau pats sprendimo tvirtumas rodys jame esant dieviškumo pėdsakus¹⁶. Po dviejų dešimtmečių Vilniaus akademijos studentai gedulingoje poezijoje jau skundžiasi dėl pasaulio nepažinumo ir žmogaus išminties menkystės: vienintelė mirtis atskleidžianti visas šios žemės paslaptis¹⁷. D. Naborovskio manymu, pats Dievas „nenorėjo pasaulyje turėti nieko tobula“¹⁸. Vilniaus vaivada ir LDK didžiajam etmonui Kristupui II Radvilai (1585–1640) skirtame eilėraštyje „Ketvirtainis“ („Czwartak“) teigiama: „Keturis daiktus žmogus turi ir turi ne lig galo: / Narsą, draugystę ir protą su tobulumu. / Yra už narsų narsesnis, yra draugystėj išdavystė. / Išmintingame glūdi klaida, tobulame – yda“¹⁹. Z. Morštyno įsitikinimu, nūnai nesama visame pasaulyje nė vieno tobulo, nė vieno teisingo žmogaus: „visi neteisūs“, „visi klaidžiojame“²⁰. Vilniaus jėzuitų pamokslininko Konstantino Sirvydo (apie 1579–1631) tvirtinimu, mūsų protas apie tikrovę nieko spręsti negalys: „Išmintis tiek kūno smertis yra“²¹. „Kas yra silpnesnio ir žmogaus?“ – klausia K. Sirvydo *Punktuose sakymų* (I d. – 1629, II – 1644). Kaip kiekvienas „sutvertas daiktas“, jis turys savyje daugiau nebūties, nei būties. Neklydęs biblinis Abraomas, skelbėsis dulke ir pelenais, teisus Dovydas, „algojęsis“ „šunimi numirusiu ir blusiu“, tuštybe vadinęs kiekvieną šios žemės žmogų. Trumpas esąs žmogaus „pagyvenimas“. Jo trumpumą rodo ir Šv. Raštas, vadindamas mūsų metus voratinkliu, žole, žiedu, dūmais, garu, šešėliu, eldijos ant vandens „greita praeiga“, paukščio praskridimu, vandens puta. Pats žmogus – vien sausas šiaudas, vien lapas. Būdamas silpnas „ant dūšios ir ant kūno“, jis „privalęs ramsčio, ir kurio pasiremtų“. Tačiau visi žemės turtai, visuomeninė asmens padėtis, „galiūnų to svieta“ globa, K. Sirvydo supratimu, esą vien laikini ramsčiai, silpnesni už patį žmogų. Asmuo iš slegiančios pasaulio nežinios, gyvenimo tuštybės ir savo menkystės galys išsivaduoti tik atsidavęs Dievo malonei. Mat žmogiškos būtybės esmė – „dvasa“, jos „dvasingas prigimimas“, palaikomas Dievybės. Beribio žmogaus „noro“, jo sielos alkio „nė vienas daiktas sutvertas negali pasotinti, tik tai pati nesutverta ir neišmatuota gėrybė Dievo“²².

M. Strykovskis žvelgė į kultūros tekstą kaip į Šventraštį, laiduojantį asmeniui „istorinę amžinybę“; įsirašyti į šį tekstą – aukščiausia žmogaus gyvenimo prasmė. Ir Mozė, ir evangelijų autoriai M. Strykovskiui tebuvo istorikai, kultūrinio žmonijos rašto kūrėjai. Baroko asmenybė jau nebevalioja pasikliauti istorija kaip amžinybės buveine. Jos gyvenimo prasmė ir tobulumas skleidžiasi ne istoriškai apibiežtame laike, bet begalybėje. Šiapusis buvimas žmogui tampa tik amžinybės nuoroda, tik blyškiu tobulos transcendentinės būties ženklu. Lietuvos kultūron sugrįžta dramatinio kupinas krikščioniškasis laiko išgyvenimas²³. Kunigaikštystės žmogus persmelkiamas ne žemiškos garbės, bet Dievo malonės rūpesčio. M. Radvilos Juodojo anūkas, LDK kancleris Albrechtas Stanislovas Radvila (1593 ar 1595–1656), išvertęs lotynišką *Šventųjų gyvenimus* lenkų kalbon, dedikuoja juos antrajai žmonai Kristinai Onai (1618–1667) – kad „išsakytų“ savo meilę jai: „ne tik čia gyvendamas artimoje santuokos jungtyje, bet ir amžinybėje geisdamas gyventi ne atskirai, bet su Jūsų Malonybės kompanija. ... Kad Jums skaitant šiuos pavyzdžius, Dievas padarytų šitaip: kai ateis laikas, ir iš čionai gyvenančių Katalogo pasitrauksime, įrašytų iš savo mielaširdystės laimės neprarandančią Jūsų Didenybę drauge su manimi į amžinąją Knygą“²⁴.

1593 m. Vilniuje išleina iš spaudos Simono Vysockio (1542–1622) *Pamokslas laidojant Šviesiausią Kunigaikštį (...) Joną Simoną Olekaitį (Kazanie na pogrzebie Jasnie Oświeconego Książęcia (...) Jana*

¹⁶ P. Rabikauskas, „Mokslinė pažanga Vilniaus akademijoje“, *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos Suvažiavimo Darbai*, Roma, 1972, t. 7, p. 209.

¹⁷ R. Jurgelėnaitė, „Gedulingoji senojo Vilniaus poezija“, *Sietynas*, 1988, t. 3, p. 182–183.

¹⁸ *Poeci Polscy od średniowiecza do baroku*, p. 355.

¹⁹ *Ibid.*, p. 351–354.

²⁰ *Ibid.*, p. 567.

²¹ Šyrwids, *Punktai sakimu*, Herausgegeben von F. Specht, Göttingen, 1929, I, p. 382.

²² *Ibid.*, I, p. 80–113; II, p. 11–12, 97–99, 184.

²³ F. Strich, *Deutsche Klassik und Romantik...*, p. 7–8.

²⁴ A. S. Radziwiłł, *Żywoty Świętych*, Kraków, 1653, pratarė.

Symeona Olelkowicza...) – spalvotu Vyties paveikslu padabinta knyga. Jėzuitų pamokslininkas, išlydėdamas paskutinį Slucko kunigaikščių palikuonį Simoną (m. 1592) kitan pasaulin, raiškiai nusako ir Lietuvos kultūroje pakitusį asmens ir istorijos santykį. M. Strykovskis, dedikuodamas Simono tėvui Jurgiui Olelkaičiui Nesvyžiaus rankrašty, skatino šį pažinti savo protėvių šlovę, mokytis iš istorijos praktinės gyvenimo išminties. Didžiutis M. Strykovskio aprašytas senolių žygiais, „atremti“ savo namus į „tėvą Algirdą“, naudotis giminės „apsukrumu“, „geru vardu“ ir turtais kvietė jaunuolį Simoną ir jo brolius A. Rotundas²⁵. S. Vysockis prie kunigaikščio karsto jau skelbia kitokią tiesą: „tai, kas iš protėvių turima, yra svetima, o ne mūsų, nes vien tai tauriam žmogui teikia garbę, ką pats gera ir gerbtina padarė“²⁶. Asmuo savo gyvenimą turį tvarkyti atsižvelgdamas ne į istoriją, bet į amžinybę. Renesansinis „šaunumas“, pasiklivimas savomis galiomis liaujasi buvęs dorybe. Pasak S. Vysockio, „ne tas yra iš tiesų išmintingas, kurį veidmainiškas pasaulis kvailu savo proteliu tokiu esant laiko ir iš kurio išminčių teploja, bet tasai, kurį visokeriopos išminties mokytoja Šv. Dvasia šitokiu esant pripažįsta“, „išmintingas bijosi Pono Dievo, ir priešingai, kas bijosi Pono Dievo, tas ir yra išties išmintingas“²⁷. Nuolankumas esąs tauriausias žmogaus sielos bruožas, vienintelis galįs atverti kelią amžinon Viešpaties Knygon: „apie krikščioniškas dorybes kalbėdami, žinome, kad Šventas Paklusnumas yra visų kitų dorybių ir dvasinių drabužių (...) fundamentas, tad, jei kas be jo kitas dorybes rinko, tas kaip sako šv. Jurgis, dulkes vėjyje sėja“. Mat „po mirties nei turtai, nei giminės garsumas, nieks nepadės tikros garbės ir šventumo pasiekti, vien tik pačios dangiškos dorybės“: „tikėjimas, viltis, meilė ir drąsa“²⁸. S. Vysockis laidotuvių pamoksle aukština ne velionio karo žygius ar politinę išmintį, bet jo pamaldumą: vardija S. Olelkaičio funduotas bažnyčias, mini jo dievobaimingus poelgius. Vyties herbas, M. Strykovskiui ir A. Rotundui ženklinęs istorinę LDK didybę ir jos valdovų šaunumą, nūnai aiškinamas kaip gyvenimo laikinumo ir mirties simbolis. Velionio katafalke išpiešta Vytis (Algirdaičių palikimas), S. Vysockio teigimu, – „mielas Pasiuntinys ant karšto žirgo“, greitai nešąs S. Olelkaitį „per šią niekingo gyvenimo Komediją“. Mirtis esanti pagrindinis išminties šaltinis. Jėzuitų pamokslininkas pritaria Platonui: „visas išminčiaus gyvenimas turi būti ne kas kita, vien nuolatinis mąstymas apie mirtį“. Laidotuvių kalbą užsklendžia kategoriškas imperatyvas: „Bijok Viešpaties Dievo ir vykdyk jo įsakymus, tai daro žmogų tobulą“²⁹. Barokinė asmens ir istorijos jungties samprata tuo pat metu kristalizuoja ir kalvinistų raštuose. J. Radvano *Radviliadoje* nuvertinamas kilmingų protėvių kultas – jam priešinama aukščiausia Dievo baimės dorybė. Jaunuoliui R. Radvilai Rudajam poemoje primenamas išskirtinis „Lietuvos valdovų rūmų“ paprotys: čia valdžios žmonės, nelygu senovės Azijoje, esti „paprastai iškilę dorybėmis, o ne kilme“ („*Virtute solent non sanquine niti*“), jų darbai prašokę titulus. Valstybės vyrui esanti būtina „pati didžiausia dorybė“ („*ipsa... maxima Virtus*“) – pamaldumas³⁰. Sykiu barokinėje Lietuvoje, kaip ir kaimynų kraštuose, garbingų senolių kultui rodomas ypatingas dėmesys, tačiau aukšta kilmė nūnai netenka tikrybės tvarumo, virsta „laikino gyvenimo“ teatrališka puošmena.

„Garbės troškimo“ nuodėmės ir „švento paklusnumo“ dorybės prieštarą XVII a. pradžioje Lietuvos sąmonėn nuosekliai diegia jėzuitai, dar prieš porą dešimtmečių nuoširdžiai baisejęsi „pragaištingais laikais, visišku Dievo nepaisymu, neįtikėtinu negalvojimu apie amžinybę“³¹. Jėzaus ordino vienuoliai bene pirmieji įaudžia krašto kultūron aistringą, įtemptą religinę šv. Aurelijaus Augustino (354–430) mintį: jo *Išpažinimai (Confessiones)*, Dievo akivaizdoje atliekama filosofo išpažintis, „tapo baroko literatūrai nauju pavyzdžiu“³². Atliepdamas dievobaimingą laiko dvasią, šv. Augustino teologinius

²⁵ M. Strykowski, *O początkach, wywodach dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa, 1978, p. 603.

²⁶ S. Wysocki, *Kazanie na pogrzebie Jaśnie Oświeconego Książęcia [...] Jana Symeona Olelkowicza, złaski Bożey Książęcia Sluckiego y Kopylskiego...*, Wilno, 1593, p. 40.

²⁷ *Ibid.*, p. 3.

²⁸ *Ibid.*, p. 41–44.

²⁹ *Ibid.*, p. 45–48.

³⁰ *Ibid.*, p. 334–341.

³¹ *Vilniaus akademijos vizitatorių memorialai ir vyresniųjų nutarimai*, sudarė E. Ulčinaitė ir A. Šidlauskas, V., 1987, p. 175, 180–187.

³² Cz. Hernas, *Barok*, p. 47.

raštus, greičiausiai pirmąsyk Lietuvoje, lenkų kalbon išverčia Bobruisko seniūnaitis, Nesvyžiaus jėzuitų kolegijos retorikos mokinukas Petras Kazimieras Tryzna – dedikuoja juos Jono Simono Olelkaičio našlei, nūnai didžiojo LDK etmono Jono Karolio Katkevičiaus (1561–1621) žmonai Sofijai (m. 1619) ir išleidžia Vilniuje 1617 m. Jauno jėzuitų auklėtino pratarmės liudija, jog maištingas ir sykiu dieviškos ramybės siekiantis šv. Augustino žodis tuometinėje Lietuvoje nebuvo nei iškreipiamas, nei suvulgarinamas. P. Tryzna subtiliai ir įžvalgiai aptaria Hipono vyskupo rašto stilių, jo religinio mąstymo ypatumus. Šv. Augustino knygoje – „pati gyvenimo dvasia, pamaldumo afekto saldumas“: „kalbėjo veriančiais žodžiais ir su liepsnojančiu jausmu ..., ir šitokiu raštu nuostabiai nugali protus ir nutempia į Kristaus jungą“. Šv. Augustinas kūręs „paprasčia ir namine lotynų kalba“. Mat tai esąs „senas Dievo tarnų paprotys su visagaliu Viešpačiu paprastai šnekėtis, ir amžiną žodį privalu ne gudriais, bet nuolankiais žodžiais versti. Nes ir pats Viešpats Dievas su prastuoliais mielai šnekasi, ir nuolanki malda perveria dangų. (...) religingume ne turiningos kalbos, bet nusižeminusios ir paprastos dvasios reikia“. Garbindamas „pamaldų protą“, P. Tryzna pristato skaitytojui šv. Augustino darbus kaip neabejotinos naudos, ypatingos svarbos knygą: „čia matyti, koks slėpingas ir baisus Dievo teismas žmonėms, koks bjaurus ir niekingas dabartinis gyvenimas, kokie žiaurūs velnio gundymai, koks apgaulingas pasaulis, kokia šlykšti nuodėmė, kokia reikalinga ir naudinga atgaila, kokia smagi pramoga šnekučiuotis su Ponu Dievu. Čia ugninga mankšta – pamaldumo, tikėjimo, vilties, nuolankumo, kantrumo, pasaulio paniekimo, dėkingumo už Dievo labdarystes ir kitų aukštų dorybių“³³.

Dievybė atsiskleidžia baroko asmeniui įvairiais savo pavidalais – įvairi, nevienalytė tampa ir asmens laikysena prieš Viešpatį. XVII a. Lietuvos žmogus sueina į tiesioginį asmenybinį santykį su Dievu. Viešpats nūnai iškyla ne tik kaip didingas, rūstus, visagalis pasaulio prasmingumo sergėtojas, bet visų pirma rūpestingas asmeninio žmogaus buvimo puoselėtojas, kaip „mano Dievas“. Padidėjusi pagarba šv. Augustinui, egzistencialistinės pakraipos mąstytojui, deramai paliudija šiuo metu pakitusį Lietuvos religingumo pobūdį. Hipono vyskupo mintimi iš esmės remiasi ir originali lietuviška teologinė knyga: K. Sirvydo *Punktuose sakymų*, kaip ir Vilniaus akademijoje skaitytose jo paskaitose, šv. Augustinas – dažniausiai cituojamas autorius³⁴. Lietuvių teologo, kaip ir Šv. Augustino, apmąstymų atspirties taškas – ne pasauliui prasmę teikiąs Kūrėjas, bet prasmės besišaukianti žmogaus siela.

Baroko epochoje išaugusį asmeninės laisvės pradą Vakarų kultūroje atliepia suklestėjęs misticizmas, ginąs žmogaus dvasinę nepriklausomybę, jo teisę individualiai Dievą atrasti, pažinti, su juo bendrauti³⁵. Vokiečių mistikai Jakobas Bemė (Jakob Böhme, 1575–1624), Angelas Silezietis (m. 1677) suvokia Viešpatį kaip trapią ir dramatišką būtybę, sergstinčią žmogaus laisvę ir geidžiančią jo laisvo kūrybinio atsako, ne rūstaujančią, bet mylinčią ir kenčiančią drauge su visa nelaiminga žmonija. „Dievas negyvena be manęs“, „Aš reikalingas Dievui ir Dievas man“, „Aš esu kaip Dievas, o Dievas tarsi aš“, „Dievas yra manyje, o aš jame“, „Kas myli laisvę – myli Dievą“, – skelbia religinės A. Sileziečio eilės³⁶. Dievybės gyvastį, poeto mistiko įsitikinimu, palaikanti vien pamaldi žmogaus mintis: baroko asmenybė tampa Viešpaties likimo dalininke.

Lietuvai pirmąsias misticizmo pamokas, – tiesa, gerokai disciplinuotas, Katalikų Bažnyčios tvarkai palenktas – duoda jėzuitai. Ignoto Lojolos (1491–1556) *Dvasinės pratybos* (1548) – kiekvienam jėzuitui privalomas religinio gyvenimo vadovas – parašytas Ispanijos mistinių srovių apsuptyje. Žmogų I. Lojolos mintis iškelia kaip esybę, siekiančią lygiavertės jungties su Kūrėju, sekančią Kristumi ir puoselėjančią savyje Jo dorybes. Pratybas vainikuojančioje „Kontempliacijoje Dievo meilei įsigyti“ medituojantis vienuolis turįs mąstyti, kad Viešpats asmeniškai esąs kiekviename mūsų, Viešpats padaręs mane savo šventove. Dievas kuria ir dirba. Ir Jis dirba tam, kad užtikrintų mano laimę. Dievas dirba man! Kuo aš Jam galiu atsilyginti? Vien pasiaukojimu³⁷. Lietuvos žmogus ima „šnekučiuotis su

³³ A. Augustin, *Ksiąg pięcioro*, Wilno, 1617, p. 4–5.

³⁴ L. Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej. Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983, t. 2, p. 140.

³⁵ A. Морозова, „‘Маньеризм’ и ‘барокко’ как термины литературоведения“, *Русская литература*, 1966, No. 3, p. 31.

³⁶ *Wir vergehn wie Rauch von starken Winden. Deutsche Gedichte des 17. Jahrhunderts*, Berlin, 1985, II, p. 49–52.

³⁷ A. Tondis, *Jėzuitai*, V., 1961, p. 154–155.

Ponu Dievu" oriai, suvokdamas ir jausdamas nelygstamą savo paties vertę. Kancleris A. S. Radvila *Dienoraštyje apie įvykius Lenkijoje 1632–1655 m. (Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1655)* pagarbiai mini asmeninio ryšio su Dievybe ieškojusį Kauno kolegijos jėzuitą Mikalojų Lenčinskį (m. 1653): „man labai draugiškas, nepaprasto šventumo žmogus, nes ir apreiškimų turėjo, ir matė Mūsų Viešpatį Kristų bei Dievo Motiną Mariją. Pasakojo, kad jam rašyti laišakai, kuriuose žadėta jam aukšta vieta danguje; darė taip pat gyvenime įvairius stebuklus ir rodėsi jam daugybė mirusių vėlių. Iš tikrųjų didžiulė meilė Dievui prislėgė jo širdį mišiu metu“. Prieš mirtį, klausydamas iš dangaus sklindančios „dieviškos muzikos“, M. Lenčinskis padiktuoja laišką, kuriame atsisako maldų už savo vėlę, nes ir taip esąs tikras, jog išsyk pateksiąs rojun. „Tuomet daug kas skaitė tą laišką, bet daugelis jo negyrė – mat tai prieštarauja Bažnyčiai, nes mišios ir maldos laikomos už visus mirusius. Pažiūrėsime, ką nutars Roma...“ – svarsto pamaldaus bičiulio mirties sujaudintas A. S. Radvila³⁸.

Jėzuitų raštija, atskleisdama ir niekindama žmogaus „antropologinę niekybę“, pabrėžtinai aukštino iš dieviškos prigimties kylančią jo „ontologinę didybę“. K. Sirvydo teigimu, kiekvienas asmuo – tai „mažasis svietas“, kurian Viešpats visą „didį svietą“ sukrovęs. Stebuklingas mums atrodąs žemės pasaulis, bet žmogus už jį daug syk stebuklingesnis esąs. Žmogiškoji būtybė turinti „geriausią formą“, darančią ją už visus sutvėrimus „didžiausią ir žymiausią“. Žmogus, – „Dievo sūnus“, jo „tėvainis“, kuriam Tėvas dovanojęs visą pasaulį ir dangaus karalystę. Žmogaus asmenybė turinti „dūšią patogią unt visokių mokslų, žinios ir kiekvienos dailės“. Apdovanota ji viltimi, meile ir kitomis didžiomis dvasios dovanomis. Šios „dūšios tobulybės“ darančios žmogų „Dievo prigimimo bendrininku“, „dalininku“. Žmogus – tai „sutvertas Dievas“, – teigia K. Sirvydas, ragindamas kiekvieną pažinti savo žmogišką „brangybę“³⁹. Dievą ir žmogų siejans bendras laisvės pradai: žmogaus sieloje slypjis „liuosas noras“ (laisva valia) sako ir Dievą esantį laisvą. *Punktų sakymų* liudijimu, Kūrėjas, pats mėgaudamasis laisve, iš meilės ir pagarbos kūriniui puoselėjęs ir jo laisvą valią: „Dievas sutvėrė žmogų su liuosu noru, idant galėtų tai sav aprinkt, kas jam mėgsta. (...) Nenori tad Dievas įžeisti jo liuosybės, perleidžia jam daryti liuosai kaip jam regis ir kaip sav aprinka“⁴⁰. Taip Viešpaties akivaizdoje būvančiam baroko žmogui atsiveria toji dvasios erdvė, kurioje jis esti laisvas ir jokiems daiktų pasaulio dėsniams nepavaldu. Glaustai ši tiesa išsakoma M. Daukšos verstoje lenkų jėzuito Jokūbo Vujeko (1541–1597) postilėje: „Kas Dievo bijos, nieko nepasibis ir nebijosis...“⁴¹

Laisvės rūpestis perveria visą baroko dvasią, tačiau laisvė nūnai išgyvenama ne kaip savaiminis gėris, bet kaip dramatiška duotybė, kaip įpareigojanti našta. Laisvą asmens valią ir viską apimančią Dievo meilę baroko mintis suveda prieštarigon vienovėn. Z. Morštynas paskiria katalikei Kotrynai Sobieskytei Radvilienei (1634–1694) „Emblemų“ („*Emblematy*“) ciklą, kuriame, remiantis *Giesmių giesmės* pavyzdžiu, skverbiamasi į pamaldžios meilės slėpinius. Poeto supratimu, vien sąmoningai puoselėjama meilė Dievui pajėgianti išgelbėti žmogų nuo galingų fizinių ir metafizinių priešų, vien Viešpaties akivaizdoje asmuo galįs išsaugoti laisvą sąžinę⁴². Eilėraštyje „Žmogaus mintis“ („*Myśl ludzka*“) Z. Morštynas garbina „laisvą mintį“ kaip didžiausią pasaulio stebuklą, kaip „dieviškos išminties ženklą“, kuris „mirtingame būvyje“ esančios veik priartinąs prie „tobulybės“. „Nuliūdusi mano mintis“ – greitesnė už paukštį, už iššautą strėlę – valioja apskrieti visus šios žemės kraštus: jai nieko nėra nepasiekiamo⁴³. Visoje Z. Morštyno kūryboje pabrėžiama tiesa, kad tik vienam Viešpačiui Dievui dera valdyti „žmogaus širdį ir sąžinę“.

Dievobaimingos meilės širdingumu ir tramdomos asmeninės didybės įtampa Lietuvos baroko literatūroje išsiskiria 1635 m. Vilniuje išėjusi A. S. Radvilos knyga *Pamaldu diskursas iš kelių žodžių apie Švenčiausios Panelės Dievo Motinos Marijos pašlovinimą (Discurs nabożny z kilku słów wzięty o wystawieniu Naświętszej Panny Bogarodzicy Mariey)*. LDK kancleris savo seseriai, Nesvyžiaus

³⁸ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, Warszawa, 1980, t. 3, p. 382.

³⁹ Šyrwids, *Punktai sakimu*, I, p. 88–100, 176; II, p. 59.

⁴⁰ *Ibid.*, I, p. 92–93, 324–325.

⁴¹ *Daukšos postilė*, fotografuotinis leidimas, K., 1926, p. 81.

⁴² Cz. Hernas, *Barok*, p. 331–333.

⁴³ *Poezi Polscy od średniowiecza do baroku*, p. 562–564.

benediktinių vienuolyno vyresniajai Kristinai Eufemijai (1596–1657) dedikuotame darbe alegorijų prisodrinta kalba aiškina Marijos vietą ir prasmę šventojoje hierarchijoje, nusako esminius Kristaus Motinos bruožus. A. S. Radvilos „diskurse“ susipina religinė egzaltacija ir transcendencijos vaizdo primityvumas, tačiau kiekviena mintimi siekiama vienintelio tikslo – pamaldžia meile pagerbti Švenčiausiąją Mergelę. „Dangiškasis Architektas“ „pastatė Mariją“ – „kaip monarchai rūmus“: išpuošė ją tauriausiomis dvasinėmis gėrybėmis, tarsi freskomis, paveikslais, auksu ir gobelenais. Dievo Motina gretinama su saule ir brangakmeniais, išsamiai nusakomas ypatingas jos „kvapnumas“ ir „skanumas“, toli prašokęs rinktinių vynų skonį. Marija – tai „Dangiškoji mūsų Kleopatra“, „dvasinė Amazonė“, metafizinė kovoj vien pergales skinąs „etmonas“. Tik mėgaudamasis mintimi apie Ją ir Kristų, žmogus gebąs išvengti „šio pasaulio girios“, kuri kaip Labirintas neišbrendama. „Yra Marija laike ir pasaulyje (...), ir dalyvauja dabartyje“: ji veikia senovės žydų, šiandieninių Europos tautų istorijoje. Marija – tai „portjera“ arba „užuolaida uždengianti mūsų nuodėmes nuo baisaus Dievo veido“ ir sykiu atverianti mums, „vaitojusiems gyvenimo uoste, perėjusiems per mirties orlaidę“, amžiną dangaus erdvę⁴⁴. Šokiruojančios A. S. Radvilos alegorijos ištrina ribą tarp transcendencijos ir žemiškojo pasaulio. Baroko žmogus „šnekina“ Dievą savo namų kalba, rupiais, sakralumo sritį nužeminančiais žodžiais⁴⁵. Danguje ieškoma ne tik žmogaus likimu susirūpinusio Kūrėjo asmeninių bruožų, bet ir moteriškos meilės, motinystės jaukumos. *Pamaldus diskursas* išdabintas meniškėmis *Giesmių giesmės* citatomis, pakylėjančiomis ir pačią A. S. Radvilos kalbą meilės poezijos lygmenin. Stiprios metafizinės įtampos knygai suteikia dažnos Dovydo psalmių nuotrupos. Kančioje Viešpaties besišaukiantis žydų karalius Lietuvos kancleriui tampa apibendrintu krikščionies pavyzdžiu.

Taigi baroko asmenybė parpuola prieš Kūrėją, atsiduoda Jo valiai, gerai suvokdama žmogišką savo didybę – reikalaujama asmeninio Dievo atsako į savąjį sielos šauksmą. Skausmingas Viešpaties ieškojimas dabar virsta vyraujančia religine jausena. Mes, Aukščiausiojo tarnai, „negalime regėti slaptųjų Dievo išminties dekretų“, – sielojasi pirmasis Vilniaus akademijos rektorius Petras Skarga (1536–1612)⁴⁶. Pasak K. Sirvydo, pametą Dievą net teisūs ir šventieji: pats Dovydas kentėdamas ieško Viešpaties, šaukiasi Jo, budina Jį kaip užmigusį, skundžiasi apleistas esąs ir arti prapulties. „Niekas Kristaus arba Dievo unt to svieto tobulai rasti negali“, nes Viešpats esąs kaip didžios manos, o mūsų „išmonia“ tarsi „viedrelis“ ar šaukštelis, – aiškinama *Punktuose sakymų*, pasiremiant šv. Augustino palyginimu⁴⁷. Biblinio Dovydo paveikslas raiškiai nusako XVII a. Lietuvos žmogų. Galingas žydų valdovas, beribio pasaulio tyruose apverkiantis žmogaus būties trapumą, karys, negalįs išsižadėti laisvės ir sopulingai ieškąs jungties su dangiškąja Būtimi – tai esmingas baroko asmenybės ženklas. Neatsitiktinai Dovydo asmuo tampa itin reikšmingas rašytinei tuometinės Lietuvos kultūrai. Jo psalmės, atliepusios amžiaus pasaulėjautą, su karštu įsijautimu verčiamos lietuvių kalbon: išskirtinę vietą jos užima 1646 m. Vilniuje išėjusiame Saliamono Slavočinskio giesmyne *Giesmės tikėjimui katolickam priderančios* ir tarp 1653 m. Kėdainiuose kalvinistų išleistos *Knygos nobažnystės giesmių*.

Šitaip XVII a. krašto raštijoje įsigali nebe „šaunaus“, bet pamaldaus žmogaus siekinys. Kaip renesanso laikais dorovinio idealo aukštumosna buvo keliami senieji karžygiai, nepaprastos išminties vyrai ir galingi valdovai, taip baroko amžiuje sektinu pavyzdžiu tampa šio gyvenimo šlovės išsižadėję šventieji⁴⁸. Renesanso žmogaus karštligiškai bėgta nuo mirties – grumtasi su ja dėl žemiškos šlovės, „griebiant šiandieną“. Baroko žmogus atsigręžia į mirtį kaip į vienatinį tikrą žemiškos išminties šaltinį – mokosi gyventi „atmindamas mirsiąs“. Jis buvoja nuolatinėje mirties atvirybėje, išgyvendamas šiapusį gyvenimą kaip skaudų, permainingą, miglotą, neišvengiamų nuopuolių pilną ir tik atgaila nušviesti valiojamą savosios sielos išganymo kelią. Bendras pasaulio svetimumo ir asmeninio netikrumo Dievo akivaizdoje jausmas perveria XVII a. ir vaiko, ir senio širdį. Vos keturiolikos metų

⁴⁴ A. S. Radziwiłł, *Discurs nabożny z kilku słów wzięty o wystawieniu Naświętszej Panny Bogarodzicy Mariey*, Wilno, 1635, H 2, K, L, O, P, Bb, Co, Dd, Oo.

⁴⁵ J. Tazbir, „Problemy wyznawiowe“, *Polska XVII wieku*, Warszawa, 1977, p. 237–238.

⁴⁶ P. Skarga, *Skarga Wzbudzony wzywający do Pokuty nieodwłoczney Obywatelów Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Wilna, [B. m.], p. 29.

⁴⁷ Šyrwids, *Punktai sakimu*, I, p. 117, 198, 207–209.

⁴⁸ J. Tazbir, „Problemy wyznawiowe“, p. 231.

būdamas, Kristupo II sūnus Jonušas Radvila (1612–1655), būsimasis LDK didysis etmonas, laiške motinai Onai Kiškaitei-Radvilienei (m. 1642) 1626 m. lapkričio 9 dieną rašo: „Dabar galutinai pažinau, Šviesiausioji Kunigaikštienė, kad šis vargingas pasaulis yra verksmo bedugnė, ašarų jūra, skausmų ganykla, kryžiaus ir įvairiausių rūpesčių namai. Dabar neklystamai žinau, kad ne tik mūsų gyvenimo pradžia, bet ir vidurys, ir pabaiga [paskendusį] verksme, rūpesčiuose ir neaprašomuose skausmuose. Dabar visiems galiu pasakyti, kad šis mūsų buvimas prieš gyvenimą yra ne kas kita, o vien tik liūdna, iš įvairių žmogaus dejonių [kylanti], visur išsiliejanti MELODIJA – apreiškė šitai pačiu skaudžiausiu būdu didžiausio sopulio pilna MIRTIS Jos Kunigaikštiškosios Malonybės Panelės Halškos, Sesers mano mylimiausios...“⁴⁹ Mirčiai atvertas asmens gyvenimas virsta nepaliojama vieša atgaila. Pasaulio galingieji stengiasi kasdiene elgsena išpažinti ir pabrėžti savo nuodėmingos būties menkystę. A. S. Radvilos tarno, Pinsko stalininko Stanislovo Kazimiero Tokarskio liudijimu, Lietuvos kancleris didį savo pamaldumą išsakydavęs itin raiškiomis, aplinkinius stebinusiomis lytimis. Albrechtas Stanislovas dažnųsyk gulėdavęs kryžiumi, kas Didįjį Ketvirtadienį mazgodavęs kojas aplinkinių kaimų ubagams, nuolat versdavęs tarnus priištį jį prie suolo ir įkrėsti tai du šimtus, tai du tūkstančius rykščių: plakamas kancleris nepaprastai rėkdavęs, o nuplaktas būdavęs labai linksmas ir širdingai dėkodavęs tarnams, – prisimena S. K. Tokarskis apie 1681–1695 m. surašytame *Jo Malonybės kunigaikščio memoriale (Memoriał S. P. książęcia Jegomości)*⁵⁰.

Baroko laikų didikas viliasi galįs „ištaisyti“ nuodėmingų klaidų sklidiną gyvenimą dosniomis aukomis religinėms bendrijoms: XVII šimtmetyje, kai dėl tuščio valstybės išdo vis maištauja kariuomenė, kai nuolat stinga lėšų karinėms ir politinėms krašto reformoms, Lietuvos bažnyčios ir vienuolynai sulaukia renesanso metais neregėtų fundacijų. LDK didysis etmonas Mykolas Kazimieras Pacas (m. 1682) – ūmus, ambicingas ir sykiu didžiai dievobaimingas magnatas, – užuot asmeninėmis lėšomis aplopes braškantį Lietuvos valstybės laivą, apipila auksu Katalikų Bažnyčią. Dėkodamas Dievui, padėjusiam išvyti iš krašto maskvėnus, vyriausias lietuvių kariuomenės vadas statydina Vilniuje puošniausią šv. Petro ir Povilo bažnyčią, testamentu prisakydamas palaidoti jį šios šventovės paslenkstėje – po maldininkų kojomis, iškalant užrašą „*Hic jacet peccator*“ („Čia guli nusidėjėlis“). Mykolo Kazimiero giminaitis, LDK kancleris Kristupas Zigmantas Pacas (1621–1684) funduoja puošnią Pažaislio šventyklą, skirdamas ją Lietuvos atsikviestiems kamalduliams – vienuoliams atgailautojams. Šie įpareigojami kanclerio permaldauti Viešpatį už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės nuodėmes ir prašyti Dievo Motinos užtarimo nuolatinėje priešų grėsmės akivaizdoje⁵¹. Baroko žmogus savo sielos išganymą, anapusinį „aprinkimą“ tiesiogiai sieja su priešmirtine atgaila, gebėjimu išėiti iš gyvenimo ligi galo susitaikius su Dievu. Kasdienei XVII a. Lietuvos kultūrai ypatingo niaraus žavesio teikia ištobulintas, netikėčiausias lytis įgyjantis „menas mirti“ – „ars morienda“. Maištingasis etmonas Jonušas Radvila miršta savųjų apsuptas Tykocino pilyje kaip tėvynės išdavikas – patirdamas stiprų dvasios sukrėtimą, atsidurdamas ties beprotybės riba. „Visų kalbėta, kad sąžinė, prikaišiodama jam nuolatinės nelaimės, kurių priežastimi buvo tapęs, įstūmė jį juodon melancholijon“; „Sakoma, kad kai jį apėmė mirties baimė, pareikalavo nunešamas prie lango, pro kurį garsiai šaukė, kvietė velnią, o paskui tarė, kad jam dar daugiau bėdų pridarysiąs. Kai jo protas ir pyktis, labai ilgai trukęs, nurimo, geidė ministro [kalvinistų šventiko], bet kadangi jo ten nebuvo, prašė vėliau kuo karščiausiai katalikų kunigo, sakydamas nenorįs plėšiku numirti“, – pasakoja apie paskutiniąsias J. Radvilos dienas jo amžininkai⁵².

Stojišką, filosofiskai orią ir sykiu teatrališką asmens laikyseną nebūties akivaizdoje atskleidžia kanclerio A. S. Radvilos 1655–1656 m. surašytas testamentas. Pakludamas amžinon tarnystėn kviečiančio „Aukščiausiojo Karaliaus valiai“ – „nusėsdamas nuo Vyties žirgo ir gyvenimą baigdamas“, lietuvių didikas skelbia: „Aš, Albrechtas Stanislovas Radvila, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris, bet vis dėlto didis nusidėjėlis, gerai pažindamas šį permainingą pasaulį ir regėdamas, kad

⁴⁹ A. Paliušytė, *Jonušo Radvilos mecenatystė* (diplominis darbas), Lietuvos dailės akademija, V., 1989, p. 45.

⁵⁰ A. Sajkowski, *Od sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań, 1965, p. 71–72.

⁵¹ S. Yla, *Šiluva žemaičių istorijoje...*, p. 197.

⁵² B. Kalicki, *Zarysy historyczne*, Lwów, 1869, p. 94.

žmogaus gyvenimas – ar trumpas, ar kuo ilgiausias – turi turėti savo pabaigą, ir kiekvieno – ir gero, ir pikto – [gyvenimas] krypta ir bėga prie amžinosios ribos, nes siela tik ligi skirto meto vieši laikiname bei ydingame kūno trobesy, ir paskui, mirtimi apsivaikavusi, paverčia savo apsiaustą kirmėlių drapanomis ir visokių nešvarumų indu, o pati ateina į baisųjį Dievo teismą, kur vien tik blogus ar gerus darbus kompanijon sau tepasiima. (...). Apie visa tai, kiek žmogiškasai netobulumas leido, mažiau, nors retai – būdamas iš Dievo malonės sveiko kūno ir proto... (...) Šlykštus mano kūnas (...) privalo būti paguldytas, įrengus rūšį be antkapio, kad nuodėmingo žmogaus nė atminimo nebūtų, o auksas ten turi priklausyti Dievo garbei... (...). Laidotuvės tebūnie kuo paprasčiausios – ne pagoniškos, bet katalikiškos. Kad mano nuodėmingas kūnas laidotuvių dieną būtų ne arkliais vežamas, bet vargšų nešamas, davus kiekvienam, kiek jų bus, po dukatą. Kūną aptaisyti juodais, paprastais drabužiais, įdėjus rankon krucifiksą ir rožinį, o ant kaklo užkabinus škaplierių. Neštuvus užtiesti juoda gelumbe, panašia į paklaką [šiurkštų, pašukinį audinį] – be herbų, be katafalko bažnyčioje, be vedamo žirgo ir kitų pompos atributų. Kūno po mirties nemazgoti, neskrosti ir vidurių neišimti, palaikus paprastomis vinelėmis apkalti. Šito dėl Dievo prašau, o kad medžiaga kūnui būtų duota, įrengti pakylą bažnyčioje, kurioje būsiančios laidotuvės, žiedelių, grandinėlių, nei jokios šilkinės medžiagos nedėti, maža svetimų svečių į laidotuves tekviesti, daugiausiai – kunigų, vargšų, vienuolių. Pamokslo kad nebūtų, o jei bus, kad negirtų, nes visa, kas gera, buvo iš Dievo, o kita – arba nuodėmėj padaryta, arba nuodėmėm suteršta, tad tuščia liaupsė, nuodėmės tenedrįstama girti, o žemę prašau žemei atiduoti ne vėliau kaip po šešių savaičių. (...) Baigdamas ši testamentą prašau, kad man visi atleistų, nes daugelį išties įžeidžiau ir tikrai papiktinau – ar atvirai, ar slapčia, kas dažnai būdavo. Puldamas ant kelių atsiprašau... (...) Teisingai išpažįstu prieš dangų ir žemę, jog buvau žmogus tingus, savo rūstybėje labai smarkus, keršto geidžiantis (ir Dievas regi, kad tiesą rašau) labiau nei žmonės suprato, [buvau] slaptas nusidėjėlis ir pasileidėlis. Tiesa, nors retai, tačiau maniau, jog esu niekingas tvarinys ir bjaurių gyvulių pašaras, vis dėlto pagarba nebuvo tokia didi, koks didis buvo Dievo galybės įžeidimas, ko žmonės išties nežinojo ir kitaip manė. Tad dėl Dievo malonės tūkstantį kartų prašau ponios kunigaikštienės, žmonos mano mylimiausios, giminaičių, draugų, tarnų, pavaldinių, pažįstamų žmonių, kad dėl Jėzaus ir Švenčiausiosios Mergelės Marijos vardo atleistų, prisipažįstu esąs labiausiai kaltas Dievui, Išganytojui mano. (...)”⁵³.

Įtemptas, sudėtingas baroko laikais virsta ne tik asmens ryšys su dangiška erdve, bet ir su visuomenės pasauliu. Šiapusis gyvenimas – vien laikinas uostas, komedija, klaidus, sielai pragaištingas labirintas. Žmogus privalas įžvelgti jo kerų apgaulę, nepasiduoti „tuščių dalykų“ vilionėms. Asmeninę laisvę įmanu laimėti ne pasaulyje įsišaknijus ar įsiviešpatavus, bet tik jį paniekinus, istoriško, laikino būties apvalkalo išsižadėjus. D. Naborovskis, atliepdamas baroko kultūroje išbudusią stoikų filosofinę mintį, tikina: mus gaubianti žemė – permaininga, nepažini, priešiška, joje laikinai buvojančiam asmeniui belieka išsergėti dvasinę nepriklausomybę, būti „pačiam sau dvaru, malone ir pačiam sau ponu“⁵⁴. K. Sirvydo supratimu, žmogus galys išlikti sąžiningas ir doras tik nepakludamas primestoms gyvenimo aplinkybėms, nūnai iškrypusioms visuomenės taisyklėms. Nesvarbu, kur jį nublokštų likimas: „kalinėn“, apleiston bevandenėn žemėn ar bekraštėn girion, žmogus visur privalas elgtis kaip bažnyčioje, paversti savo laikinąjį būstą Dievo namais. Taip gyvenę Dovydas ir Jonas Krikštytojas⁵⁵.

Šitaip socialinėje būtyje laimimai renesanso asmenybės laisvei barokas priešina vidinę asmens nepriklausomybę, kurią valiojama įgyti tik nusimetus slegiančių ryšių su šiuo pasauliu našta. „Sąmonė, protas mūsų sykais esti Karalius, o sykais Tironas. Karaliumi būna, kai palenkia sau ir ramiai valdo savo afektus, o Tironu – kai afektai valdo žmogų ir blogio jėgos daro, ką nori“ – dėsto *Pamaldžiame diskurse* A. S. Radvila, plėtodamas Senekos (apie 4 pr. Kr.–65) mintį⁵⁶. Drauge su „žemiškos šlovės“, „istorinio nemirtingumo“ verte nublinksta ir valstybinio gyvenimo svarba. Pats

⁵³ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, III, p. 448–466.

⁵⁴ Cz. Hernas, *Barok*, p. 246.

⁵⁵ Šyrwids, *Punktai sakimu*, I, p. 40–41.

⁵⁶ A. S. Radziwiłł, *Discurs nabožny...*, S.

Lietuvos kancleris A. S. Radvila nūnai bodisi politika kaip nešvankiu, amoraliu reikalu⁵⁷. Į neišbrendamus valstybės rūpesčius įklampintas LDK lauko etmonas Vincentas Korvinas Gosiauskis (m. 1662) 1662 m. spalio 10 dieną rašytame laiške Kristupui Pacui, tuometiniam šalies kancleriui, atsidūsta: „O kad be manęs būtų tęsiamos tos beprotybės, kurias be manęs pradėjo“⁵⁸. Baroko raštijoje nebetenka aureolės kario – tėvynės gynėjo paveikslas. To meto memuaruose samdytam ir krašte plėšikaujančiam kareiviui dažnų skiriamas niekinantis „plėšiko“ vardas⁵⁹. Z. Morštynas eilėraštyje „Votum“ išsižada kareivystės ne tik kaip nedėkingo ir sunkaus, bet ir nedoro, sielos išganymą apsunkinančio amato: „O tie, kurių duona šitokia karti, / Ar bebus danguje“. Poetas, „triukšmu pasisotinęs“, atsisveikina su „kariauna, stovyklomis, rikiuotėmis, kruvinais mūšiais“ ir nori pasislėpti šešėlyje, „pulti ramybėn“, „būti sau laisvas, niekam netarnauti, namuos įsikurti“, „arti, sėti, akėti“: „sugrįžtu iš karo prie arimo“⁶⁰. Poetinę Z. Morštyno svajonę savame gyvenime įkūnija D. Naborovskis, paskutiniaisiais gyvenimo metais pasitraukdamas iš slėgusios diplomatinės tarnybos Radvilų rūmuose į nuošalų Kernavėje įsigytą dvarelį.

Žvelgdamas į permainas, ištikusias Lietuvos–Lenkijos visuomeninę sąmonę XVII a., lenkų literatūros istorikas S. Tarnovskis yra pastebėjęs: „XVI amžiuje tauta yra kupina politinių siekių ir jėgų (...): taip pat ir literatūra siekia, nurodo kelius, pataria, reformuoja. XVII amžiuje ji mato ir supranta, kad yra blogai, bet nieko teisinga nepataria, tik užlaužia rankas ir rauda: pagaliau prieinama iki abejonių ir abejingumo, iki skepticizmo ir bjauraus cinizmo, kai kalbama, kad nieko nei patarti, nei daryti nebeverta...“⁶¹. Baroko raštuose išblėsta herojinė renesanso patetika. Mat visuomenės istorija vis dažniau imama suvokti ne kaip žmogaus galių, bet kaip metafizinių jėgų kovos laukas. Istorinių įvykių baigtį nulemias Viešpats, o ne politikas ar kario narsa. „Dievas karą valdo“, – skelbė Lietuvos sostinėje pamokslavęs P. Skarga⁶².

A. S. Radvilos *Dienoraštyje* visos istorinės XVII a. permainos sutinkamos kaip Dievo valios išraiška. Palydėdamas 1651 metus, kancleris viliasi: „Marsas viešpatavo Europoje. Tėduoda Dievas laimingesnius ateinančius metus; jei nuodėmės nesutrukdys, Dievas tai padarys“. Kalbėdamas apie 1653 m. totorių antpuolius, sušunka: „Raiškiai, aiškiau nei saulė, pasirodė Dievo pyktis už mūsų nuodėmes“⁶³. LDK žirgininkas kalvinistas Boguslovas Radvila (1620–1669), amžininkų smerktas kaip „šlovės geidžiantis“, „nelaimingas karys“ („*avidus gloriae*“, „*fatalis żołnierz*“), *Autobiografijoje* žvelgia į savo gyvenimą tarsi į Dievo kūrinį, net valiūkiškose dvikovose laimėtas pergales be dvejones priskirdamas Aukščiausiojo rankai: „Susijojome ant arklių su pistoletais, Dievas mane palaimino – jį nugalėjau“⁶⁴.

Mąžtant asmenybės heroizacijai, barokinės Lietuvos kultūros raštas netikėtai sužėri keisčiausiomis ironijos, autoironijos, kandaus humoro ir geliančio sarkazmo spalvomis. Istorijos įvykių sukūrinį įsuktas žmogus nebesijaučia galįs asmenine valia šių įvykių tvarkyti – taigi nebetenka savo paties ir aplinkinių nelygstamo reikšmingumo, dirbamų darbų perdėto rimtumo potyrio. Jau A. Rimšos *Dešimtmetis pasakojimas*, daugeliu atžvilgių pagal renesanso estetikos taisykles sukurptas kūrinys, išdrįsta pasišaipyti iš Pavolgin traukiančių Lietuvos karžygių. Patetiškai keldamas K. Radvilos Perkūno kelionę Rusijos pelkėmis virš Hanibalo žygio per Alpes, poetas čia pat pažeria karius deheroizuojančių detalių:

*Nežinia buvo, kur etmonas, o kur ponaitis,
Apsibjaurojo purvuos kaip miško paršiukai.
Faunai, Panai, Silvanai ir Satyrai*

⁵⁷ *Ibid.*, Ee.

⁵⁸ V. Trumpa, *Paskutiniai V. Gosiausio metai*, K., 1940, p. 23.

⁵⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, III, p. 434.

⁶⁰ *Poeci Polscy od średniowiecza do baroku*, p. 572–575.

⁶¹ S. Tarnowski, *Studia do historii literatury polskiej. Pisarze polityczni XVI wieku*, Kraków, 1886, t. 2, p. 492.

⁶² Cz. Hernas, „Zarys rozwoju literatury barokowej“, *Polska XVII wieku*, Warszawa, 1977, p. 340.

⁶³ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce...*, III, p. 317, 399.

⁶⁴ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, Warszawa, 1979, p. 127, 191.

Autoironija persmelkia karo temai skirtą Z. Morštyno poeziją: epinis karžygis čia nebetenka iškilios literatūrinės kaukės, atsiveria kaip nelengvo likimo nustekentas, šypsena nuo gyvenimo absurdo besiginantis žmogus. Vienintelis tikras herojus mūšyje Z. Morštynui tėra ištikimas kario žirgas, gelbstintis jį iš mirties nagų⁶⁶.

Baroko Lietuvon atsirita griausmingas Fransua Rable (François Rabelais, apie 1494–1553) juokas – pasak A. Losevo, „šėtoniškas“, šventumo ir gyvuliškumo plotmes sumaišantis, blogį pateisinantis⁶⁷. 1610 m. kovo 30 dieną D. Naborovskis siuncia iš Bazelio laišką Lietuvon Kristupui II Radvilai, ragindamas šį įkurti savoje tėvynėje „girtuoklių valstybę“ („*państwo biboszów*“), kurios simbolis būtų neišsemiama vyno statinė, o svarbiausią gyvenimo rūpestį išsakytų klausimas: „O ką ten gersime?“ Iš to paties laikotarpio yra išlikęs ir antras, nedatuotas, poeto laiškas K. Radvilai, parašytas šio pusbroliui Jonušui paskatinus. Jame žaismingai išsityčiojama iš istorinės pasaulio išminties ir savo meto politinio Europos gyvenimo. Girtuoklystei pašlovinti D. Naborovskis pasirenka iškilią filosofinio traktato lytį, primenančią Cicerono, Senekos, M. Montenio (1533–1592) veikalus. Įrodinėdamas nepaprastą vyno naudą žmogaus ir valstybės gyvenime, Lietuvos poetas pateikia nemaža antikos ir savo laiko autorių minčių, šias valiūkiškai iškreipdamas ir parodijuodamas. D. Naborovskis šaiposi pats iš savęs, juokiasi iš savo didžio mokyto: „garsų filosofą Platoną“, įrodžiusį žmonijai vyno vertę, jis skaitęs „in manuscripto“. Laiško teigimu, girtuoklystėje slypinti absoliuti gyvenimo tiesa, ji – visuomeninės ramybės ir politinio Europos stabilumo pagrindas. Maskvą, Prancūziją, Ispaniją griauną vidiniai neramumai vien todėl, kad „tos tautos dažniau geria vandenį, nei vyną“. Lietuvos–Lenkijos respublikoje, Danijoje ir Saksonijoje viešpataujanti santaika ir visuomeninė darna, nes šių šalių žmonės stipraus vyno neniekinantys⁶⁸. Šitaip lengvabūdiškais pokštais nuvertinama ir antikos išmintis, ir savojo laiko mokslo autoritetas, paniekinama politinio, valstybinio gyvenimo svarba. Žaidžiantis žmogus, grakščiai atstovautas renesansinėje P. Roizijaus poezijoje⁶⁹, barokinėje Lietuvos kultūroje praranda nekaltą naivumą – jo veidą iškreipia skaudi, gyvenimo vertę ir prasmę kvestionuojanti ironija.

XVII šimtmečio juokas sykiu liudija ir asmenybės išsivadavimą iš kolektyvinės nuomonės gniaužtų, visuomenėje pripažintų autoritetų valdžios. Nežinomi baroko autoriai kandžiai šaiposi iš šio pasaulio galingųjų, šventvagiškai parodijuoja religinius žanrus ar patį Biblijos tekstą. Amžiaus pradžioje, Lietuvai nesėkmingai kovojant su švedais, pasirodo anoniminių satyros kūrinų, nukreiptų prieš LDK didįjį etmoną K. Radvilą Perkūną, jo karo draugus ir kilmingas meilužes. Iš šių paskvilių išsiskiria „Livoniška litanija“ („*Inflandska litanija*“) – šmaikšti maldos parodija:

*Kristupai, nepabėk nuo mūsų,
Kristupai, neapleisk mūsų,
Kristupai, muškis su mumis už mus,
Kristupai, nedrybsok namuose, bet rikiuok mus,
Kristupai, palik privačius namų reikalus ir muškis
su priešu už mus.*⁷⁰

1609 m. rudenį, Lietuvos–Lenkijos valstybei kovojant su Maskva dėl Smolensko, nežinomas satyrikas parašo „Evangelijos pagal Leoną Sapiegą pradžią“ („*Początek ewangelijej według Leona Sapiehy*“). Smolenską prie Lietuvos prijungti nekantravęs LDK kancleris šiame veikale sulyginamas su

⁶⁵ A. Rymsza, *Deketeros akroama...*, p. 37–38.

⁶⁶ Cz. Hernas, *Barok*, p. 320–327.

⁶⁷ A. Лосев, *Эстетика Возрождения*, М., 1982, p. 592.

⁶⁸ A. Andrzejewska-Wasilenkowa, „Cytat z Kochanowskiego w prozie epistolograficznej Daniela Naborowskiego“, *Barok i barokowość w literaturze polskiej*, Opole, 1985, p. 19–26.

⁶⁹ B. Palujauskaitė, *Dvaro gyvenimas P. Roizijaus epigramose ir satyrose* (diplominis darbas), Vilniaus universitetas, V., 1988.

⁷⁰ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III*, Warszawa, 1971, p. 93–94.

Šetonu, sprendžiančiu pinkles Kristui – pamaldžiam ir nerangiam karaliui Zigmantui Vazai (1566–1632). „Anuo metu karalius Zigmantas išvedamas iš Lietuvos į girias ir Maskvos tyrus, idant būtų gundomas Leono Sapiegos“, – pradeda šmaikštų, evangelijas parodijuojantį pasakojimą anonimas⁷¹. 1657 m., siaučiant Lietuvoje švedų ir maskvėnų kariuomenėms, nežinomas poetas, sekdamas Dovydo psalmėmis, lotyniškai sueiliuoja „Lenkų–švedų mišparus“ („*Vesperae polono–sveticae*“) – savotišką Lietuvos didikų, Švedijos valdovo Karolio Gustavo (1622–1660), Respublikos karaliaus Jono Kazimiero Vazos (1609–1672) maldyną. „Nežinau, kuo pavirsiu“ („*quo me vertam, nescio*“), – priverčiamas Dievui išpažinti LDK žirgininkas Boguslovas Radvila⁷². Pirmojoje amžiaus pusėje anoniminis lietuvių bajorėlis, išliedamas savo nuoskaudą ir pagiežą, lenkiškomis eilėmis piktai išsišaipo iš šalies senatorių: „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės elogijoje“ („*Elogium Wielkiego Księstwa Litewskiego*“) duodamos ironiškos įtakingiausių didikų charakteristikos, visiškai suniekinama jų politinė ir karinė veikla, išsityčiojama iš „šeimyninių vargų“ su neištikimomis žmonomis ir pasileidusiomis dukromis⁷³.

Satyrinių, deheroizuojančių tekstų apsuptyje gerokai iškreiptą prasmę įgyja pompastiški panegiriniai baroko kūriniai, kurių stygiumi XVII a. Lietuvoje nesiskūsta. Asmuo nūnai šlovinamas, gerai suvokiant jo žemiškos šlovės tuštybę: panegirikas savo globėjams ir labdariams rašo D. Naborovskis, Z. Morštynas, Motiejus Kazimieras Sarbievijus (1595–1640), asmeninėje poezijoje išpažindami visų šio pasaulio gėrybių laikinumą ir menkystę. Taigi panegirizmas dabar tėra tik „gyvenimo spektaklio“ dekoracija. Baroko Lietuva atitaria Šekspyro teatro šūkiui „*Totus mundus agit histrionem*“ („Visas pasaulis vaidina“). Savo buvimą žemėje kaip spektaklį suvokia A. S. Radvila ir didysis etmonas Jonušas Radvila. Šis, dar jaunuolis būdamas, dėsto laiškuose tėvui Kristupui II savo gyvenimo naujienas, pasitelkęs teatro žodyną: „ir manau, kad per menkas dalykas – aprašyti Jūsų Kunigaikštiškajai Malonybei galą tos mano tragedijos, kuri komedija baigėsi“⁷⁴. Tarp 1655 m. parašytų kūrinių, smerkiančių LDK etmoną dėl tuo metu Lietuvos vardu sudarytos unijos su Švedija, esama ir lotyniškos parodijinės epitafijos „Tėvynės išdavikui“ („*In proditorem patriae*“):

Įvairius asmenis, Radvila, vaidinai gyvenimo scenoje:

Sykį buvai komediantu, kitąsyk – tragiku.

Kokius skirtingus pavidalus matai slypint už vieno vardo:

*Niekšas ir plėšikas – vienas ir tas pats kunigaikštis Radvila.*⁷⁵

Būties netikrumo, mirties atvirybės gniuždomas baroko žmogus dažnusk mėgina slėptis teatralizuotoje minioje, paversdamas kasdienybę vaidinimu, prašmatniu ir sąlygišku reginiu. Absurdiškas būties komizmas ir gūdžiausias tragizmas susibėga vienon ištisinėn žemiško buvimo bufonadon. „Žmonių gyvenimas panašus į komediją, – rašo Vilniaus kanauninkas, filosofijos, teologijos ir teisės daktaras Kazimieras Vaišnoravičius (m. 1677) 1644 m. Vilniuje išleistame *Politiniame oratoriuje... (Orator polityczny...)*, – Dievas yra teisėjas, tos komedijos vadovas, priimti ar atmesti Jo asmenį, šį vadovą, ne mūsų galioms. (...) Pirmame veiksme pasirodo Dovydas piemens drabužiais, o antrame veiksme būna jau karaliaus purpuruose. Išsiruošia scenon Dionizas kaip vainikuotas Sirakūzų karalius, o baigia tą sceną kaip skarmalais dėvįs ilgaskvernįs. (...) Taigi apskritai vita est scenae similis (gyvenimas yra panašus į sceną)“⁷⁶. Spalvingomis krikšto iškilmėmis ir pompastiška laidotuvių procesija tampa įrėmintą žemiškoji žmogaus vaidyba. Teatralizuodamas gyvenimą, baroko asmuo mėgina ir harmonizuoti savo santykius su Aukščiausiaja Būtimi (dangaus pasiuntiniai angelai ir šventieji – virsta jutimiškai apčiuopiamais šio pasaulio misterijos dalyviais), ir nors tariamai užglaistyti socialines amžiaus prieštaras, sušvelninti įtampą tarp savęs ir visuomenės.

⁷¹ *Ibid.*, p. 209.

⁷² J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, Warszawa, 1972, p. 223–224.

⁷³ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III*, p. 369–370.

⁷⁴ E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno i Witebsk, 1859, p. 313.

⁷⁵ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodsi Wazowie*, p. 237.

⁷⁶ J. Jurginis, I. Lukšaitė, *Lietuvos kultūros istorijos bruožai. Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus*, V., 1981, p. 321; A. Sajkowski, *Barok*, Warszawa, 1972, p. 139.

Būties maskarade tarsi nebelieka nuskriaustų ir išrinktų, visi tampa lygūs vieno vaidinimo aktoriai. Respublikos karalius dvaro puotoje dalyvauja persirengęs prancūzų valstiečiu, jo dvariškiai – Mauritanijos, Turkijos valdovais, Lietuvos kancleris tampa užstalės tarnu, o jo žmona – vengrų valstietė, – pasakoja *Dienoraštyje* A. S. Radvila⁷⁷. Radvilų rezidencijoje Nesvyžiuje prastuolių drabužiais persirengę šeimininkai ir svečiai prižiūri puošnaus barokinio parko gėlynus, augina kalakutus, grodami fleitomis ir gitaromis gano avis⁷⁸.

Vis dėlto iš tiesų socialinę XVII a. Lietuvos tikrovę daugeliu atžvilgių „tvarko“ nežabojama asmenų „ambicija“ – užgožianti bendrus valstybinius, tautinius interesus. Renesanso laikais kancleris A. Goštautas laiškuose Bonai Sforcai (Bona Sforza) kėlė meilę valdovei kaip tauriausią savo sielos bruožą. M. Strykowski istorinius lietuvių didvyrius aukštino už ištikimybę didžiajam kunigaikščiui, įkūnijusiam visos tautos valią: Katkevičių, Valavičių protėvius Nesvyžiaus rankraštis pavertė apibendrintais šitokios herojiškos ištikimybės ženklais. Baroko raštuose teigiama didiko savybė tampa ištikimybė ne valstybės valdovui, bet sau pačiam – savo įsitikinimams ir savo naudai. Kancleris A. S. Radvila pasididžiudamas *Dienoraštyje* pasakoja apie savo kivirčą su Vladislavu Vaza (1595–1648)⁷⁹. Kunigaikštystės žirgininkas B. Radvila teisinasi „potvynio“ metais „negrįžęs tėvynėn“ iš Švedijos karaliaus stovyklos drauge su kitais didikais vien todėl, kad nenorėjęs prarasti okupuotose žemėse palikusių turtų: „bet mano pinigai ir visi dvarai Žemaitijoje buvo“⁸⁰. Vėliau stojęs Respublikos valdovo pusėn, B. Radvila dalyvauja 1661 m. vaduojant iš maskvėnų Vilnių, tačiau ir toliau vadovaujasi asmenine „ambicija“. „Jo Didenybė Karalius išvažiavo iš Vilniaus, paliepęs man būtinai su kariais žygiuoti Kauno link, bet šito dėl tam tikrų sumetimų daryti nenorėjau, susiruošdamas paties numatyto kelionėn į Slucką“, – rašoma B. Radvilos *Autobiografijoje*⁸¹. Apie 1656 m. išeina iš spaudos anoniminis kūrinys *Gynimas šviesiausiojo ir prakilniausiojo kunigaikščio Jonušo Radvilos (...) buvusio Vilniaus vaivados ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės didžiojo etmono (Apologia pro Illustrissimo ac celsissimo Principe Janussio Duce Radivilio (...) quondam Palatino Vlnensi, et Exercituum Magni Ducatus Lithuaniae supremo Generali)*. Nežinomas autorius šlovina Lietuvos ir Lenkijos uniją nutraukusį ir dėl to daugumos tėvynės išdavyste apkaltintą lietuvių didiką kaip savarankišką, sugebančią istorijoje sava valia vadovautis asmenybe. J. Radvilos narsa priešinama „kvailos minios kritikai“, išvien veikiančios tautos klastai, daugumos pavydai. Žmogaus asmeninio apsisprendimo drąsa iškeliamą virš visuomenėje vyraujančios nuomonės. Ji, panegiristo įsitikinimu, „melo darganotą naktį palaidota“ turinti „ryškiausia šviesa suspindėti“⁸².

„Ambicija“ nūnai viešpatauja ir seimuose, ir šeimyniniuose santykiuose. Susikivirčiję tarpusavyje skuba stvertis kardų Kristupo Perkūno anūkai Boguslovas ir Jonušas Radvilos⁸³. LDK etmonas Jonušas, politinėse derybose savo nuomonę gindamas, išsitraukia ginklą net karaliaus rūmų aplinkoje⁸⁴. Grumdami dėl valstybinių pareigybių, B. Radvila ir jo giminaitis, M. K. Našlaitėlio anūkas, pakancleris Mykolas Kazimieras Radvila (1635–1680) 1669 m. iškviečia dvikovon du galingiausias valstybės pareigūnus: didiką etmoną M. K. Pacą ir kanclerį K. Pacą⁸⁵. 1652 m. kovo 9 dieną Upytės bajorų pasiuntinys Vladislovas Sicinskis pasinaudodamas „*liberum veto*“ teise, sugriauna ir šiaip triukšmingo Varšuvos seimo darbą: „Aš plūdau tą blogiausią iš žmonių, kuris nenaudėliškai išvažiudamas, išstūmė Respubliką likimo pajuokai“, – rašo A. S. Radvila⁸⁶. Lietuvos bajorai dažnųsyk, negaišdami teismuose, patys kardu sprendžia garbės ir turto klausimus. Didikai

⁷⁷ Cz. Hernas, *Barok*, p. 290.

⁷⁸ A. Федорук, *Садово-парковое искусство Белоруссии*, Минск, 1989, p. 26.

⁷⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, I, p. 548.

⁸⁰ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, p. 182.

⁸¹ *Ibid.*, p. 148.

⁸² *Apologia pro Illustrissimo ac celsissimo Principe Janussio Duce Radivilio, Sacri Romani Imperii Principe, Duce Birsarum et Dubincorum etc. quondam Palatino Vlnensi, et Exercituum Magni Ducatus Lithuaniae Supremo Generali*. [B. m.], 2–3; A. Pališytė, *Jonušo Radvilos mecenatystė...*, p. 13.

⁸³ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, p. 31.

⁸⁴ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, III, p. 341.

⁸⁵ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, p. 97.

⁸⁶ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, III, p. 343.

savo pilyse laiko privačius kalėjimus asmeninėms sąskaitoms suvedinėti. Tarpusavio plėšikavimuose ir žudynėse dalyvauja net moterys⁸⁷. Dėl asmeninių skriaudų ir įžeidimų išsyk ginklo besitveriantys Lietuvos bajorai gan abejingai žvelgia į tėvynės vargus. 1648 m. rugsėji ties Pilavcais stovinti šauktinė LDK bajorų kariuomenė, apsvaigusi nuo prisiplėšto aukso, „apsunkinta Cereros ir Bacho“, jau skelbiasi įveikusi maištaujančius Bogdano Chmielnickio (apie 1595–1657) kazokus, net grasina žygiuoti Varšuvon su savuoju kandidatu į sostą, bet staiga, išgirdusi apie kazokams pagalbon ateinančius totorius, pasprunka naktį iš mūšio lauko, palikdama visą amuniciją: „tai todėl, kad Dievas juos apleido ir Viešpats taip jiems lėmė. Ambicija, savivalė, vargšų augimas – šie juos užpuolė“, – aiškina *Dienoraštyje* A. S. Radvila⁸⁸. 1654 m. įsiveržus Lietuvon maskvėnams, valdovas Jonas Kazimieras, būdamas Gardine, paskelbia visuotinį bajorų šaukimą, tačiau tėvynės ginti šie nesiskubina ir toliau ramiai namuose sėdi⁸⁹.

Kaip atoveiksmis visuomenės būtyje įsigalinčiai savivalei, XVII a. raštijoje sustiprėja tendencija, lenkianti asmenybę kolektyvo valiai, primetanti jai kolektyvinės kaltės ir kolektyvinės atsakomybės naštą. Jau J. Radvano *Radviliadoje* iškeliamas nebe laisvės, bet sąmoningos pareigos žmogus – Dievo ir tėvynės tarnas. Poemoje mokytojas Muzėjas viliasi, jog jo auklėtinis M. Radvila Rudasis būsiąs ištikimas „pačiai didžiajai Dorybei“ – pamaldumui, jog niekad neužmiršias „pareigos ginti“ krikščionybę – „garbiają tikybę“, „ištvėringąją religiją“. Kilmingasis jaunuolis sykiu įpareigojamas būti tauriu „tėvynės vyru“, neįsileisti savo sielon „Privataus Geismo“ – to nūnai išplitusio „bendro blogio“ („*commune malum, Privata Voluptas*“)⁹⁰. Kovojančio pareigos žmogaus (homo militans) sampratą Lietuvos baroko kultūroje nuosekliai skleidžia P. Skarga. Vilniuje leidžiamos jo knygos gražina krašto sąmonei viduramžių istorijos kaip Dievo valios lauko suvokimą. Pačioj istorijos tėkmėj P. Skarga mato nebe „šaunią“, su likimu besigrumiančią asmenybę, bet tautą – sutelktinę individualybę, atsakingą už visus savo darbus prieš Viešpatį. Dievas baudžias už nuodėmes ne tik atskirus asmenis, bet ir tautas, valstybes. Tad ir nuodėmė, ir atgaila virsta ne individualiu, bet bendruomeniniu rūpesčiu. XVII a. pradžioje išėjusiame veikle *Sujaudintas Skarga, kviečias Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečius neatidėliotinon atgailon* (*Skarga Wzbudzony wzywaiący do Pokuty nieodwłocznej Obywatelów Korony Polskiej, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego*) – savotiškoje pamokslininko tiesų santraukoje – Senojo Testamento pranašo balsu Lietuvos–Lenkijos valstybei grasoma artėjančia Viešpaties rūstybe, „Dievo įsiūčiu“ („*furya Boża*“): „esu jums pasiuntinys iš Pono Dievo ir esu įpareigotas jums jūsų piktybes ir atpildą už jas, jei jų neatsižadėsite, parodyti“⁹¹. Pasak P. Skargos, norint Aukščiausiojo bausmės išvengti, būtina esą valstybės teisę suderinti su krikščioniška Dievo teise – „turi būti Dievo teisingumas“. Tačiau šiandien likęs „pasaulis kaip namai be šeimininko“, šalyje užgauliojamas ir Viešpats, ir karalius. Dangaus kerštą ir Lietuvai, ir Lenkijai užtraukianti bajorų savimeilė ir „savivalė“, didi socialinė neteisybė: kilmingieji „aštrina savo kardą į vargšų sprandus, nekaltųjų kraują liedami“, retas iš jų „važiuoja į Seimą su meile visuomenės laimei“⁹². Valstybei pražūtinga nuodėmė esanti ne tik piliečių klaidatikystė, bet ir jų religinė tolerancija. P. Skargos tikinimu, pakanta kito blogybei – tai toji pati blogybė. Kaip liudijąs šv. Paulius, „ne vien tas, kuris nusideda, bet ir tas, kuris nusidėti leidžia, bus baudžiamas“. Šitai kolektyvinės nuodėmės ir kolektyvinės atsakomybės sąmonė įteisina kaip socialinį gėrį nepakantumą kitokiai, nuo bendro autoriteto nepriklausomai minčiai, savarankiai elgsenai. Pasak pamokslininko, valstybę prapultin stumiantys ir klaidatikiai, ir „eretikų nuodėmių dalyviai“ katalikai: šaliai „pavojingiausi yra bailūs ir menkos širdies katalikai, kurie neužsiliepsnoja teisinga ir šventa neapykanta savojo Dievo garbei ginti ir pavydo neturi, ir stovi kaip žvirblių kaliausė“; Viešpats atleisias vien tiems Romos tikėjimo žmonėms, „kurie eretikų, kiek ir kaip gali, nekenčia“⁹³.

⁸⁷ K. Avižonis, *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, K., 1940, p. 42–332.

⁸⁸ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, III, p. 112–113.

⁸⁹ K. Avižonis, *Bajorai valstybiniame Lietuvos gyvenime...*, p. 361.

⁹⁰ J. Radvanus, *Radvilias sive de vita et rebus...*, p. 325–344.

⁹¹ P. Skarga, *Skarga Wzbudzony wzywaiący do Pokuty...*, p. 35.

⁹² *Ibid.*, p. 12–20.

⁹³ *Ibid.*, p. 5–9.

Tautos, kaip sutelktinės asmenybės, tvarkančios savo istorinio likimo reikalus tik jungtyje su Dievu, samprata itin raiški kanclerio A. S. Radvilos tekstuose. Jo *Dienoraštis* iš esmės yra tautos išganymo ir pasmerktumo dramos aprašas. Kolektyvinės nuodėmės sąmonę vaizdžiai atmuša *Pamaldus diskursas*. Jo teigimu, dėl piliečių savivalės ir kitų socialinių blogybių Lietuvos–Lenkijos valstybė jau esanti ties prapulties riba: lig šiolei nuo teisėto dangaus keršto kraštą sergstinti vien Marija, tarsi skraistė slepianti „mūsų nuodėmes“ nuo rūstaus Dievo žvilgsnio⁹⁴. Pakantumo klausimą A. S. Radvila perkelia iš socialinės į metafizinę plotmę ir sprendžia jį perdėm radikalčiai. *Pamaldus diskursas*, supriešinęs biblinius Piloto ir Juditos paveikslus, teiraujasi: „Kas geriau: ar rankas vandeniui nusiplauti, ar nužudyti girtą sielą ir kūną?“ Kas teisesnis Viešpaties akivaizdoje – Pilotas, leidęs nužudyti Kristų ir neprisiėmęs asmeninės kaltės, ar Judita, savo rankomis nupjovusi priešų karvedžiui galvą? A. S. Radvilos įsitikinimu, šiuos dalykus svarstant, būtina atsižvelgti į žmogaus intenciją. „Pilotas nusiplovė rankas, bet išleido dekretą, leidžiantį pralieti nekaltą kraują – Pilotas ne itin subtilus politikas“. Kanclerio požiūriu, ši „politiko nuodėmė“ užverianti asmeniui prieigą Dievop: „Nežinau, ar danguje pažįstama tokia politika, ir abejoju, ar ten įsileido su ja Makiavelį, veik einu lažybų, kad prastuolis Paulius sėdi danguje aukščiau, negu pranašiausias Politikas; daug sielų pražūsta dėl viską leidžiančios Politikos, į kurią mes nematydami žvelgiame; nusiprausė Pilotas vandeniui, bet, nepaisant to, paskui su Dovydu šaukė: Išvaduok mane, Dieve, nes pakilo vandenys net iki sielos mano“. Ir priešingai – Juditos įvykdyta žmogžudystė esanti maloni Viešpačiui, nes ji tai „su gera intencija padarė“: „Judita praliejo vieno blogo žmogaus kraują (vengdama daugio Dievo numylėtinių kraujo praliejimo) ir nužudė, savo gyvybę mirties lemčiai įduodama (...). Jei pats Dievas, nekaltas būdamas, norėjo numirti už daugelį kaltų, tai dar geriau už daugelį nekaltų vieną kaltą nužudyti, ypač kai šitai liečia tikėjimą ir įstatymą“. *Pamaldus diskursas* išsyk daro ir praktines šio sprendimo išvadas: katalikai susitepą „Piloto nuodėme“ ir žudą valstybę, nuolaidžiaudami seimuose eretikams ir pravoslavams, negniauždami jų pilietinių teisių⁹⁵. Taip baroko Lietuvoje nuvertinama ir politinė išmintis (A. Rotundui Makiavelis dar buvo godonės vertas autoritetas), ir tolerancija kaip socialinė gėrybė. Istorijai virstant vienakrypte tautos išganymo drama, menkiausia pakanta šį išganymą apsunkinančiai visuomeninei elgsenai darosi nepriimtina.

Tautos – Dievo akivaizdoje atsakingos asmenybės – savivoka XVII a. tampa būdinga ir liaudžiai. Lietuviškose to laiko giesmėse susipina pamaldus Viešpaties meilės ir baimės išgyvenimas su stiprių patriotizmo jausmu. Apie 1655–1667 m. jėzuitų Jono Jaknavičiaus (1598–1668) ar Pranciškaus Šrubauskio (1620–1680) sudėti kūriniai „Giesmė čėsu nepakajų“, „Giesmė čėsu praėjusių vainų Lietuvoj“ išveda atgailaujančią lietuvių liaudį politinės istorijos erdvėn, paverčia ją sąmoninga, tautiškai susipratusia istorijos dalyve. Abi šios giesmės – įėjusios į populiariausią anuo metu P. Šrubauskio giesmyną *Balsas širdies pas Viešpatį Dievą* (apie 1679 m.) – kreipiasi dangun visos kenčiančios, maskvėnų ir edų naikinamos tautos vardu: „Tavo malonės mes griešni laukiame“. Šalies valstybingumo griūtis liaudies suvokiama ne tik kaip didžiausia nelaimė, bet ir kaip josios nuodėmių padarinys: „Visi pašaliai ašaromis plūsta, / Jau regim, mūsų Karalystė žūsta“; „Regim ant mūsų taip sunkią koronę, / Nupuol už griekus visokiame stone. / Išbarstė žmonės, pavargo Ponystė, / Nupuolė labai mūsų Karalystė“. Liaudies valioje – širdingai atgailaujant už valstybės nuodėmes, melsti Viešpaties, Dievo Motinos Marijos ir krašto globėjo šv. Kazimiero geros kloties „Lenkų, Lietuvos ir Žemaičių šalims“. Istorinę tikrovę tvarkančios, „švedus baukštinančios“ „Panos Švenčiausios“ visų pirma prašoma ne dangiškos palimos, bet politinių gėrybių, pagalbos valstybės vadovams:

*Tu, Motin, taisyk tarp Ponų sandarą,
Idant tarp savęs turėtų pakarą.
Idant tarp savęs pakajų darytu,
O piktas misles ant gero taisytu.*

⁹⁴ *Ibid.*, I, p. 3.

⁹⁵ *Ibid.*, Ee.

*Tu pati taisyk Senatorių rodas,
Attolink kairius ir visokias zdrodas,
Idant Bažnyčia būtų paaukštinta,
Po visas vietas Ponystė šlovinta.*

*Duok katalikų vierai platintisi,
O už tėviškę tvirtai jiems stotisi.*⁹⁶

Karšta „katalikų viera“ baroko minties dažnųsuk suvokiama kaip būtina „tėviškės“ meilės atrama ir šios meilės liudininkė. Tik doras katalikas – Dievo akivaizdoje teišus, taigi savo šaliai dangišką malonę pelnantis asmuo – imamas laikyti tikru Lietuvos patriotu. Kita vertus, XVII a. krašto kultūroje kolektyvinės kaltės ir atsakomybės sąmonei dar stipriai spiriasi individualistinė nuostata, jog visuomeniškai vertingas esąs tik laisvas asmeninis įsipareigojimas tautai, jos istorijai ir ją globojančiai Dievybei. Kai kurie Lietuvos didikai gina „sąžinės laisvę“ kaip Jogailaičių valdymo palikimą, kaip „prigimtinį“ šalies politinės galios šaltinį. „Tik Dievas valdo sąžinę“, – teigia 1644 m. rašytame laiške karaliui Vladislovui Vazai ir Gniezno arkivyskupui Motiejui Lubienskiui kalvinistas Jonušas Radvila, įrodinėdamas religinės tolerancijos naudą valstybei. Pasak jo, senieji krašto valdovai ir viešpataujantys luomai, skirtingai nuo kaimyninių šalių, sugebėję išsaugoti Lietuvos–Lenkijos valstybę „laisvą ir ramią“, apginti „nuo suskaldymo bendrą Tėvynę ne tik su didžiule teritorija, bet ir skirtingomis tautomis, kalbomis, papročiais ir valdytojais“ vien todėl, kad, puoselėdami tarp piliečių pakantumą, sujungė vienon politinę bendrijon „nors ir skirtingų religijų, bet ištikimus ir paklusnius pavaldinius“. Sykiu J. Radvila suveda prieštaron patriotizmą ir ištikimybę Katalikų Bažnyčiai: juk Gniezno arkivyskupas, paklusdamas Romai, nieko iš savo gausių pajamų negalįs duoti tėvynainiams, katalikiškoji krašto dvasininkija nepajėgianti laisvai rūpintis valstybės „mokyklomis, knygynais, spaustuvėmis, teismais ir seimais“. Tad nevaržoma tikybu įvairovė teikianti šaliai neabejotiną naudą. Laisvė, pakantumas, vadovavimasis „Dievo garbe“, o „ne vien žmogišku autoritetu“ esą godotini Jogailaičių valdomo „krašto papročiai“, „protėvių savybės“, „prieš daugelį šimtmečių“ prisidėjęsios prie valstybės sukūrimo. Taigi pasikėsinimas į piliečių sąžinės laisvę griauņas pačius tautos valstybingumo pamatus. „Jūs, paskutinis iš Jogailaičių, žudote...“ – kaltina J. Radvila Vladislovą Vazą, Respublikos konfesinės vienovės siekusį valdovą⁹⁷. „Lietuva niekad nepasiduos despotiškai valdžiai“, – sušunka 1636 m. Vilniaus seime lenkų senatoriams ir karaliui Vladislovui Jonušo tėvas, LDK didysis etmonas Kristupas II Radvila⁹⁸. Laisvai prisiimtą, tikybinių apribojimų nepaisančią asmeninę XVII a. žmogaus ištikimybę tautai ir jos istorijai gražiai patvirtina 1636 m. rugpjūčio 14 dieną Vilniuje vykęs šv. Kazimiero palaikų perkėlimas iš jos vardo bažnyčios į naujai pastatytą koplyčią Katedroje. Barokiškai ištaigingoje katalikų šventėje dalyvauja daugel Lietuvos pravoslavų ir „eretikų“, kurie, kanclerio A. S. Radvilos liudijimu, „aiškino, jog atiduodą pagarbą ne šventajam, bet lietuvių kunigaikščio palaikams“⁹⁹.

Susklausdami lig šiolei dėstytas pastabas, apibūdindami pateiktas XVII a. raštų citatas, turime pripažinti, kad tuometinėje Lietuvoje, kaip ir visoje baroko Europoje, „nėra vienos identiškios žmogaus sampratos pasaulio akivaizdoje, yra įvairūs variantai, dažnai prieštaringi“¹⁰⁰. Vis dėlto barokinę krašto pasaulėvoką, matyt, galima nusakyti kaip dialektišką renesansinio antropocentrizmo ir viduramžių teocentrizmo jungtį, kurią gyvenimo tikrovėje atliepia aistringas asmens veržimasis Dievop, negalįs lig galo paneigti žemės pasaulio vertės ir žmogaus didybės¹⁰¹. Lietuvos kultūros tekstą nūnai kuria ir interpretuoja naujos dvasinės sąrangos žmogus – impulsyvi kraštutinumų

⁹⁶ *Balsas sirdies pas Wieszpati Dieva*, Vilnius, 1790, p. 229–234.

⁹⁷ J. Radvila, „Į vokiečių kalbą verstas nuolankus Jonušo Radvilos atsakymas jo karališkajai didenybei Lenkijos karaliui ir jo malonybei Gniezno arkivyskupui...“, *Sietynas*, 1989, t. 7, p. 165–171.

⁹⁸ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, I, p. 560.

⁹⁹ *Ibid.*, I, p. 555.

¹⁰⁰ A. Sajkowski, *Barok*, p. 302–303.

¹⁰¹ O. Narbutt, *Barok: Sztuka–Literatura–Filozofia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, p. 33.

asmenybė. Jos būtį veria nuolatinė įtampa – tarp blaivaus racionalumo ir iracionalaus jausmingumo, tarp karšto pamaldumo, nusizeminimo, gyvenimo tuštybės išpažinimo ir nežabotos „ambicijos“, prabangos, žemiškos didybės geismo, tarp istorijos svetimumo, absurdiškumo potyrio ir tradicionalizmo, pagarbiai puoselėjamo protėvių kulto, tarp nuolatinio asmeninės laisvės, socialinės nepriklausomybės deklaravimo ir geismo atsiduoti anonimines bendruomenės globai, paklusti kolektyvinės nuomonės diktatui. Turbūt įmanu, remiantis išoriniais baroko laikų dvasinio gyvenimo požymiais, drauge su Vytautu Kavolių kalbėti apie „represyvosios sistemos“ įsigalėjimą Lietuvos kultūroje: esminės šios sistemos žymės – institucinis autoritetas ar direktyvinė kolektyvo nuomonė, ideologinių mažumų prievartinis slopinimas, hegemonijos teisinimas iracionaliais, egzaltuotais, siaubą ir išsigelbėjimo viltį žadinančiais argumentais, rezignuoto klusnumo, „savo likimo“ pasyvaus priėmimo įtvirtinimas, agresijos prieš „svetimuosius“ pagausėjimas – akivaizdžios¹⁰². Išties – „šlovės tuštybės“ išpažinimas ir „švento paklusnumo“ įsigalėjimas raiškiausiai apibūdina barokinį krašto pasaulėvokos lūžį. Išties – veiklų, dorovės skrupulų nepaisantį politikos – amžių nūnai pakeičia kontempliatyvus, Dievo baime grindžiamos moralės amžius. Tačiau vidinį „represyvosios sistemos“ turinį sudaro ne aklas laisvės siaubas, bet „tragiškojo humanizmo“ diegiama pareigos sąmonė. Vyraujanti baroko žmogaus egzistencinė laikysena – laisvas įsipareigojimas Dievui ir visuomenei. To meto visuomeninės sąmonės sąrangą tyrinėjęs vokiečių kultūrologas Kornelijus Gurlitas pastebi: „Pasaulėžiūros vienybėje jie rasdavo dvasios laisvę“¹⁰³.

Šiame iš baroko kultūros citatų sudurstyname kontekste kiek adekvačiau atsiveria ir anuo laiku rašytos Lietuvos istorinės literatūros prasmė.

Darius Kuolys, *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992, p. 130–171.

¹⁰² V. Kavolis, „Represyvioji sistema lietuvių kultūroje“, *Metmenys*, 1988, Nr. 54, p. 104.

¹⁰³ И. Чечом, „Барокко как культурологическое понятие“, *Барокко в славянских культурах*, М., 1982, p. 348.